

Noten

Hoofdstuk 1: Afscheid van de kinderjaren van de mensheid

1. Zo stelt Ian Morris zich in zijn boek *Foragers, Farmers, and Fossil Fuels: How Human Values Evolve* (2015) de ambitieuze taak om een uniforme maatstaf voor ongelijkheid te vinden die over de hele loop van de menselijke geschiedenis kan worden toegepast. Dat probeert hij te bereiken door de 'waarden' van jagers-verzamelaars uit de ijstijd en neolithische boeren om te zetten in termen waarmee moderne economen vertrouwd zijn, en die vervolgens te gebruiken om Gini-coëfficiënten (d.w.z. een statistische maatstaf voor ongelijkheid) vast te stellen. Het is een prijzenswaardig experiment, maar het leidt al snel tot een aantal hoogst merkwaardige conclusies. In een artikel uit 2015 in *The New York Times* schat Morris bijvoorbeeld het inkomen van een paleolithische jager-verzamelaar op 1,10 dollar per dag, uitgaande van de koopkracht in 1990. Waar komt dit cijfer vandaan? Vermoedelijk heeft het iets te maken met de calorische waarde van het dagelijks genuttigde voedsel. Maar als we dit vergelijken met de dagelijkse inkomens van vandaag, moeten we dan niet ook alle andere dingen meerekenen die voor de jagers-verzamelaars in het paleolithicum gratis waren, maar waarvoor wij verwachten te moeten betalen, zoals gratis sociale zekerheid, gratis geschillenbeslechting, gratis basisonderwijs, gratis ouderenzorg, gratis medicijnen, om nog maar te zwijgen van de kosten van vermaak, muziek, verhalen vertellen en religieuze diensten? Zelfs als het om voedsel gaat, moeten we rekening houden met de kwaliteit daarvan: per slot van rekening hebben we het hier over 100 procent biologische scharreelproducten, weggespoeld met het zuiverste natuurlijke bronwater. Een groot deel van ons hedendaagse inkomen gaat op aan hypotheek of huur, maar denk eens aan de kosten van een kampeerplek op de beste paleolithische locaties langs de Dordogne of de Vézère, om nog maar te zwijgen van de avondcursussen in naturalistisch rotsschilderen en ivoorsnijden... en al die bontjassen. Dit alles moet toch wel meer waard zijn geweest dan 1,10 dollar per dag. Zoals we in hoofdstuk 4 zullen zien, verwijzen antropologen niet voor niets soms naar de jagers-verzamelaarsgemeenschappen als 'de oorspronkelijke welvaartsstaat'. Zo'n leven zou heden ten dage niet goedkoop zijn. Toegegeven, dit is allemaal een beetje raar en flauw, maar dat is ei-

Het begin van alles

genlijk ook wat we hiermee willen aangeven: als we de wereldgeschiedenis herleiden tot Gini-coëfficiënten, dan leidt dat onvermijdelijk tot rare en flauwe resultaten.

2. Fukuyama 2011, p.62,72.
3. Diamond 2013, p. 22-26
4. Fukuyama 2011, p. 66.
5. Diamond 2013, p. 22.
6. In het geval van Fukuyama en Diamond kunnen we tenminste opmerken dat ze nooit een opleiding in de relevante disciplines hebben genoten (de eerste is politicoloog, de tweede is gepromoveerd op de fysiologie van de galblaas). Toch hebben zelfs antropologen, archeologen en historici, als ze zich aan 'grote' verhalen wagen, de merkwaardige neiging om uit te komen bij een soortgelijke minieme variatie op Rousseau. In *The Creation of Inequality: How Our Prehistoric Ancestors Set the Stage for Monarchy, Slavery, and Empire* van Flannery en Marcus (2012) worden bijvoorbeeld allerlei interessante inzichten geboden in de wijze waarop ongelijkheid in menselijke samenlevingen ontstaan zou kunnen zijn, maar het algemene beeld dat ze schetsen van de menselijke geschiedenis blijft expliciet gekoppeld aan Rousseaus tweede *Vertoog*, met als conclusie dat de mensheid de meeste kans maakt op een meer egalitaire toekomst als we 'jagers-verzamelaars aan het roer zetten'. Walter Scheidels in economisch opzicht beter onderbouwde studie, *The Great Leveller: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century* (2017), concludeert, al even ontmoedigend, dat er tegen ongelijkheid werkelijk geen kruid gewassen is: de beschaving legt de leiding steevast in handen van een kleine elite die een steeds groter deel van de taart opeist, en de enige manier waarop het ooit gelukt is om deze elite te verdrijven, is door middel van catastrofes in de vorm van oorlog, epidemieën, massale dienstplicht, en grootschalig lijden en sterven. Halve maatregelen werken niet. Dus als je niet als holbewoner wilt leven en al evenmin zin hebt om het leven te laten tijdens een nucleaire holocaust (waarbij de overlevenden vermoedelijk ook in holen zullen belanden), zul je het bestaan van Warren Buffett en Bill Gates gewoon moeten accepteren.
7. Rousseau 1983, p. 55.
8. Zoals verwoord door Judith Shklar 1964, Harvards befaamde politicologe.
9. Rousseau 1983, p. 107.
10. Anders dan Hobbes was Rousseau trouwens geen fatalist. Volgens Hobbes moesten alle historische gebeurtenissen, hoe ingrijpend of onbeduidend dan ook, worden beschouwd als de ontvouwing van door God in gang gezette krachten, die uiteindelijk buiten de macht van de mens liggen (zie Hunter 1989). Zelfs een kleermaker die een kledingstuk maakt, komt vanaf zijn eerste steek terecht in een stroom van historische verwickelingen waartegen hij zich niet kan verzetten en waarvan hij zich grotendeels niet bewust is; zijn precieze handelingen zijn minuscule schakels in een grote keten van oorzaak en gevolg die het eigenlijke weefsel van de menselijke geschiedenis vormt, en alleen al de suggestie dat hij deze dingen ook op een andere manier had kunnen doen is – in deze tamelijk extreme metafysica van de verstrengeling – een ontkenning van de onomkeerbare loop van de gehele wereldgeschiedenis. Voor Rousseau daarentegen kan wat de mens maakt, altijd weer ongedaan worden gemaakt, of in ieder geval anders worden gedaan. We zouden ons kunnen bevrijden van onze ketenen; het zou alleen niet gemakkelijk worden. (Zie, nogmaals, Shklar 1964 voor een klassieke bespreking van dit aspect van Rousseaus denken.)

11. Pinker 2012, p. 39, 43. Nederlandse vertaling hoofdstuk 2: 'Het pacificatieproces'. (E-boek, geen paginanummer)
12. Als er iets van ongeduld te bespeuren valt in onze weergave van dit alles, dan komt dat omdat veel hedendaagse auteurs zich kennelijk graag verbeelden dat ze moderne tegenhangers zijn van de grote sociale verlichtingsfilosofen, van mensen als Hobbes en Rousseau dus, en dat ze dezelfde grote dialoog voeren maar dan met een beter omschreven rolbezetting. Die dialoog is op haar beurt dan weer gebaseerd op de empirische bevindingen van sociale wetenschappers, waaronder archeologen en antropologen zoals wij. De kwaliteit van hun empirische generalisaties is echter nauwelijks beter, en in sommige opzichten waarschijnlijk slechter. Op een gegeven moment moet je de kinderen dan toch hun speeltjes afpakken.
13. Pinker 2012; 2018.
14. Pinker 2012, p. 42.
15. Tilley 2015.
16. Formicola 2007.
17. Margaret Mead heeft ooit iets dergelijks gedaan, toen ze opperde dat het eerste teken van 'beschaving' in de menselijke geschiedenis niet het gebruik van werktuigen was, maar een vijftienduizend jaar oud skelet met een dijbeen (femur) dat sporen vertoonde van heling na een breuk. De meeste dieren met een gebroken femur sterven gewoon omdat hun soortgenoten hen in de steek laten; een van de dingen die de mens zo ongewoon maakt is juist dat wij in zulke situaties voor elkaar zorgen.
18. Hieronder, n. 21. Zoals anderen hebben opgemerkt, hebben de Yanomami de neiging om met zes tot zelfs tien personen in hetzelfde bed te slapen. Dit vereist een mate van goedmoedige wederzijdse inschikkelijkheid die maar weinig hedendaagse sociale theoretici zouden kunnen opbrengen. Als ze werkelijk ook maar enigszins leken op de 'woeste wilden' uit de studentikoze karikatuur die van hen is gemaakt, zouden er geen Yanomami meer over zijn, want dan hadden ze elkaar vanwege alle gesnurk allang uitgemoord.
19. In werkelijkheid waren de Yanomami in de jaren zestig tot tachtig, toen Chagnon veldwerk bij hen verrichtte, allesbehalve ongerepte voorbeelden van onze 'voorouderlijke staat', maar hadden ze al tientallen jaren te maken gehad met Europese indringers, wat nog verergerd werd doordat er goud op hun land werd gevonden. In die periode werden de Yanomamipopulaties gedecimeerd door infectieziekten die waren geïntroduceerd door missionarissen, goudzoekers, antropologen en overheidsagenten; zie Kopenawa en Albert 2013, p. 2-3.
20. Chagnon 1988.
21. Sommige vragen hadden betrekking op de statistieken die Chagnon voorlegde, en zijn bevestiging dat mannen die een staat van rituele zuiverheid (*unokai*) hadden bereikt, meer echtgenotes en nakomelingen kregen dan anderen. Een belangrijk punt hier, dat Chagnon nooit helemaal heeft opgehelderd, is dat de *unokai*-status niet was voorbehouden aan mannen die een mens hadden gedood; je kon ook *unokai* worden door bijvoorbeeld een pijl in het lijk van een reeds gedode vijand te schieten, of zelfs door diens dood te veroorzaken met niet-fysieke middelen, zoals tovenarij. Anderen wezen erop dat de meeste *unokai* zich aan de oudere kant van het leeftijdspectrum bevonden, en dat sommigen de status van dorps-*unokai* hadden: beide omstandigheden zouden op zich al tot meer nakomelingen hebben geleid, zonder een direct verband met oorlogvoering. Weer anderen wezen op een logische

fout in Chagnons suggestie dat moord zowel een afschrikwekkend effect had op verdere moorden (de unokai hadden een vervaarlijke reputatie opgebouwd), als een cyclus van wraakmoorden door verbitterde verwanten in gang hield: een soort 'oorlog van allen tegen allen'. Voor kritiek op Chagnon zie: Albert 1989; Ferguson 1989; en zie Chagnon 1990 voor een reactie.

22. Geertz 2001. Academicici zijn zeer vatbaar voor een fenomeen dat 'schismogenese' wordt genoemd en dat we op verschillende plaatsen in dit boek zullen onderzoeken.
23. Zo waren de grondleggers van de Amerikaanse grondwet heel expliciet antidemocratisch en maakten ze in hun publieke uitspraken duidelijk dat ze de federale regering er vooral op ontworpen hadden om het risico te vermijden dat er in een van de voormalige koloniën 'democratie' zou uitbreken. (Ze waren vooral niet gerust op Pennsylvania.) Intussen werd in verschillende delen van Afrika, in het Amazonegebied en trouwens ook in Russische of Franse boerenvergaderingen al duizenden jaren lang regelmatig directe democratische besluitvorming bedreven; zie Graeber 2007b.
24. Je hoeft dan bijvoorbeeld geen tijd te verspillen aan het bedenken van ingewikkelde redenen waarom, om maar iets te noemen, op democratie lijkende vormen van besluitvorming buiten Europa geen 'echte' democratie zijn, of waarom op rigoureuze logische wijze geformuleerde filosofische redeneringen over de natuur toch geen 'echte' wetenschap zijn, enzovoort.
25. Chagnon (1998, p. 990) besloot zijn beroemde artikel in *Science* met een anekdote van precies deze strekking: 'Een bijzonder scherp inzicht in de macht van wet en recht om wraakmoorden te voorkomen werd me in 1987 verschaft door een jonge Yanomamiman. Hij had Spaans geleerd van de missionarissen en was naar de territoriale hoofdstad gestuurd om een opleiding in praktische ziekenverpleging te volgen. Daar ontdekte hij de politie en justitie. Hij vertelde me opgewonden dat hij bij de grootste *pata* [de territoriale gouverneur] van de stad op bezoek was gegaan en er bij hem op had aangedrongen om zijn volk te voorzien van justitie en politie, zodat ze niet langer wraakoorlogen zouden moeten voeren en niet meer in voortdurende angst zouden moeten leven.'
26. Pinker 2012, p. 54.
27. Zoals door Valero verteld aan Ettore Biocca en in 1965 gepubliceerd, waarbij deze laatste als auteur werd vermeld.
28. Zie het bewijs dat is verzameld in een proefschrift van J.N. Heard: 'The Assimilation of Captives on the American Frontier in the Eighteenth and Nineteenth Centuries' (1977).
29. J. Hector St John de Crèvecoeur vermeldde in zijn *Lettres d'un cultivateur américain* (1782) dat het regelmatig voorkwam dat ouders na een oorlog indiaanse nederzettingen bezochten om hun kinderen terug te halen: 'Tot hun onuitsprekelijke verdriet vonden zij hen zo volledig geïndianiseerd, dat vele kinderen hen niet meer herkenden, en de kinderen die oud genoeg waren om zich hun vader en moeder te herinneren, weigerden beslist hen te volgen, en renden naar hun adoptiefouders om bescherming te zoeken tegen de uitingen van liefde die hun ongelukkige werkelijke ouders over hen uitstortten.' (Geciteerd in Heard 1977, p. 55-56, die ook Crèvecoeurs opmerking citeert dat de indianen 'over een sociale band moeten beschikken die buitengewoon innemend is, en in hoge mate superieur aan alles waar men onder ons op kan bogen').
30. Franklin 1961 [1753], p. 481-483.

30. Franklin 1961 [1753], p. 481-483.
31. ‘Helaas! Helaas!’ schreef de achttienjarige James Willard Schultz, een lid van een vooraanstaande familie uit New York, die bij de Zwartvoeten introuwde en bij hen bleef tot ze werden verdreven naar een reservaat. ‘Waarom kon dit eenvoudige leven niet blijven bestaan? Waarom moesten de [...] zwermen kolonisten dat prachtige land binnenvallen en zijn bewoners beroven van alles wat het leven de moeite waard maakt? Ze kenden zorg noch honger, noch gebrek van welke aard dan ook. Vanuit mijn raam hoor ik het gebrul van de grote stad, en zie de mensenmassa’s voorbijsnellen [...] “gebonden aan het grote rad” en er is geen ontkomen aan, behalve door de dood. En dit is de beschaving! Ik beweer dat er geen [...] geluk in zit. De indianen van de prairies [...] zij alleen wisten wat volmaakte tevredenheid en geluk was, en dat, zo wordt ons verteld, is het voornaamste doel van de mens – vrij zijn van gebrek, kommer en zorg. De beschaving zal het ons nimmer verschaffen, behalve aan zeer, zeer weinigen.’ (Schultz 1935, p. 46; zie ook Heard 1977, p. 42.)
32. Zie Heard 1977, p. 44, met literatuurverwijzingen.
33. Bijvoorbeeld de zeventiende-eeuwse gemeenschappen van de Wendat (‘Huron’) in het noordoosten van Noord-Amerika, waar we in het volgende hoofdstuk op terugkomen. Trigger (1976, p. 62) merkt over hen op: ‘Relaties van vriendschap en materiële wederkerigheid werden door middel van handelsafspraken uitgebreid tot buiten de Huron-Confederatie. In de historische periode was de handel niet alleen een bron van luxegoederen, maar ook van het vlees en de huiden die van levensbelang waren voor een populatie die te groot was geworden voor de beschikbare natuurlijke hulpbronnen van haar nabijgelegen jachtgronden. Hoe belangrijk deze goederen echter ook voor hen waren, toch was de buitenlandse handel niet louter een economische activiteit. Ze was ingebed in een netwerk van sociale relaties die in wezen een uitbreiding waren van de *vriendschappelijke relaties* (onze cursivering) binnen de Huron-Confederatie.’ Voor een algemeen antropologisch overzicht van ‘archaïsche handel’ blijft Servet 1981, 1982 de klassieke bron. De meeste hedendaagse archeologen zijn goed op de hoogte van deze literatuur, maar hebben de neiging verstrikt te raken in debatten over het verschil tussen ‘handel’ en ‘uitwisseling van geschenken’, waarbij ze ervan uitgaan dat beide uiteindelijk bedoeld zijn om iemands status te verhogen, hetzij door winst, hetzij door prestige, hetzij door beide. De meesten zullen ook erkennen dat er iets intrinsiek waardevols, of zelfs iets van kosmische betekenis, schuilt in het fenomeen reizen, het ervaren van afgelegen oorden of het verwerven van exotische materialen; maar in laatste instantie lijkt ook dit voor hen in veel gevallen neer te komen op kwesties van status of prestige, alsof er geen andere mogelijke redenen bestaan waarom mensen over lange afstanden met elkaar in contact zouden willen treden. Voor een verdere bespreking van deze problematiek zie Wengrow 2010b.
34. Over ‘droomeconomieën’ bij de Irokezen zie Graeber 2001, p. 145-149.
35. Naar Charles Hudsons (1976, p. 89-91) interpretatie van het verslag van Cabeza de Vaca.
36. DeBoer 2001.

Hoofdstuk 2: Goddeloze vrijheid

1. In zijn *Europe Through Arab Eyes, 1578–1727* (2009), buigt Nabil Matar zich over het relatieve gebrek aan belangstelling voor het Frankische Europa bij middeleeuwse islamitische auteurs, en de mogelijke redenen daarvoor (vooral: p. 6-18).

Het begin van alles

2. Vele voorbeelden van deze tendens worden besproken in David Allen Hardy's *The French Enlightenment and its Others* (2012).
3. Een berucht voorbeeld was dat van Christian Wolff, de bekendste Duitse filosoof in de periode tussen Leibniz en Kant – ook hij was sinofiel en hield lezingen over de superioriteit van de Chinese regeringsvormen, wat er uiteindelijk toe leidde dat een jaloerse collega hem aangaf bij de autoriteiten, zodat er een arrestatiebevel tegen hem werd uitgevaardigd en hij voor zijn leven moest vluchten.
4. Enkele klassieke uitspraken, vooral over Noord-Amerika, zijn te vinden in: Chinard 1913; Healy 1958; Berkhofer 1978a, 1978b; Dickason 1984; McGregor 1988; Cro 1990; Pagden 1993; Sayre 1997; Franks 2002.
5. Bijvoorbeeld Grinde 1977; Johansen 1982, 1998; Sioui 1992; Levy 1996; Tooker 1988, 1990; en vgl. Graeber 2007b. De literatuur draait echter vooral om de invloed van inheemse ideeën op de Amerikaanse kolonisten en is verstrand in een discussie over de specifieke 'invloed' van de politieke confederatie van de Haudenosaunee op de Amerikaanse grondwet. Het oorspronkelijke betoog was eigenlijk veel breder, en hield in dat de Europese kolonisten in Amerika zichzelf pas als 'Amerikanen' gingen zien (in plaats van Engelsen, Fransen of Nederlanders) toen ze bepaalde elementen van de normen en gevoeligheden van de indianen begonnen over te nemen: van de toegeeflijke behandeling van kinderen tot de idealen van republikeins zelfbestuur.
6. Alfani en Frigeni 2016.
7. De beste Engelstalige bron over deze debatten is Pagden 1986.
- 6 8. Een van Rousseaus rivalen in de prijsvraag, de markies d'Argenson, die er evenmin in slaagde een prijs in de wacht te slepen, voerde precies dit argument aan: de monarchie liet de waarlijkste gelijkheid toe, betoogde hij, en dat gold voor de absolutistische monarchie nog wel het meest van allemaal, omdat iedereen gelijk was voor de absolute macht van de koning.
9. Lovejoy en Boas (1935) hebben alle relevante teksten gebundeld en van commentaar voorzien.
10. Zoals Barbara Alice Mann tegenover ons opperde (in persoonlijke communicatie), hebben burgerlijke vrouwen de *Relations des Jésuites* wellicht bijzonder op prijs gesteld, omdat die hen in staat stelden om kennis te nemen van verhandelingen over de seksuele vrijheid van de vrouw in een vorm die voor de Kerk volkomen aanvaardbaar was.
11. David Allen Harvey (2012, p. 75-76) stelt bijvoorbeeld dat Lahontans *Dialogues* (waarop we hieronder straks nog terugkomen) zich in dezelfde literaire categorie bevinden als sommige werken van Diderot en Rousseau, schrijvers die weinig of geen rechtstreeks contact hadden gehad met inheemse Amerikaanse volken, maar die hen aanriepen als een 'discursief geconstrueerde Ander waarmee ze de Europese gewoonten en beschaving konden bevragen'. Zie ook Pagden 1983, 1993.
12. Het lijkt zelden bij iemand op te komen dat: (1) er maar een beperkt aantal logische argumenten te gebruiken is, en dat intelligente mensen in vergelijkbare omstandigheden tot vergelijkbare retorische benaderingen zullen komen; en (2) dat klassiek geschoolde Europese schrijvers waarschijnlijk vooral onder de indruk zouden zijn van argumenten die hen deden denken aan betogen die ze al kenden uit de Griekse en Romeinse retorica. Het is duidelijk dat dergelijke verslagen geen rechtstreekse weergave zijn van de oorspronkelijke ge-

- sprekken, maar volhouden dat ze daar helemaal niets mee te maken hebben lijkt al even absurd.
13. Technisch gezien waren de Huron een confederatie van Irokeestaligen die bestond tijdens de komst van de Fransen, maar die nadien verspreid raakten als gevolg van aanvallen door de verder naar het zuiden wonende Haudenosaunee, en die zich vervolgens samen met vluchtelingen van de confederaties van de Petun en de Neutres hergroepeerden tot de Wyandot of Wendat. Hun hedendaagse afstammelingen geven de voorkeur aan de naam Wendat (die wordt uitgesproken als ‘Wen-dot’), en merken op dat ‘Huron’ oorspronkelijk een belediging was, die (afhankelijk van de bron) ‘varkensharig’ of ‘onwelriekend’ betekende. Bronnen uit die tijd gebruikten regelmatig ‘Huron’, en hoewel we Barbara Mann in dezen hebben gevolgd door de term te vervangen door ‘Wendat’ als we inheemse sprekers als Kandiaronk citeren, hebben we ‘Huron’ in de Europese bronnen gehandhaafd.
 14. Biard 1611, p. 173-174, geciteerd in Ellingson 2001, p. 51.
 15. De recollecten waren een tak van de franciscanerorde, die de gelofte van armoede hadden afgelegd. Ze behoorden tot de eerste missionarissen die naar Nieuw-Frankrijk werden gezonden.
 16. Sagard 1939 [1632], p. 192.
 17. *Ibid.*, p. 88-89.
 18. Wallace 1958; vgl. ook Graeber 2001, hoofdstuk 5.
 19. *The Jesuit Relations and Allied Documents: Travels and Explorations of the Jesuit Missionaries in New France 1610–1791*, onder redactie van Reuben Gold Thwaites, vervolgens aangeduid als: JR 6, p. 109–110/241. Het woord *capitaine* wordt in de Franse bronnen zonder onderscheid gebruikt voor elke man met een gezaghebbende positie, of het nu gaat om de eenvoudige hoofdman van een groep of dorp, of om de houder van een officiële rang in de Wendat- of Haudenosaunee-Confederatie.
 20. JR 28, p. 47.
 21. JR 28, p. 48-49, vgl. JR 10, p. 211-221.
 22. JR 28, p. 49-50. Hier zien we een andere pater jezuïet, die terugkomt op het thema van de ezels: ‘Niets is moeilijker dan stammen van Amerika in bedwang te houden. Al deze barbaren hebben de wet van de wilde ezels – ze worden geboren, leven en sterven in ongebreidelde vrijheid; ze weten niet wat bedoeld wordt met teugel of bit. Bij hen wordt het bedwingen van de hartstochten als een geweldige grap beschouwd, terwijl de zinnen de vrije loop laten voor hen verheven filosofie is. De wet van onze Heer is ver verwijderd van deze losbandigheid; zij legt ons beperkingen op en stelt ons grenzen, die wij niet kunnen overschrijden zonder te zondigen jegens God en de rede.’ (JR 12, p. 191-192).
 23. JR 5, p. 175.
 24. JR 33, p. 49.
 25. JR 28, p. 61-62.
 26. JR 15, p. 155, ook in Franks 2002, p. 4; vgl. Blackburn 2000, p. 68.
 27. Ze werden ook niet overal in dezelfde mate aanvaard. De meeste jezuïeten onderschreven nog steeds de oude renaissancedoctrine dat ‘wilden’ ooit op een hoger niveau van genade en van beschaving hadden gestaan, en gedegeneerd waren geraakt (Blackburn 2000, p. 69).
 28. Een uitvoerig overzicht van de literatuur door Ellingson (2001) komt tot de conclusie dat

de opvatting dat Europese waarnemers degenen die ze als wilden beschouwden regelmatig romantiseerden, volkomen ongegrond is; zelfs de meest positieve verslagen waren over het algemeen tamelijk genuanceerd, en erkenden zowel deugden als ondeugden.

29. Volgens sommige bronnen uit die tijd, en mondelinge overleveringen van de Wendat (Steckley 1981).
30. De officiële geschiedenissen beweren dat hij zich aan het eind van zijn leven bekeerde, en het is waar dat hij als christen werd begraven in de Notre-Dame van Montreal, maar Mann beargumenteert overtuigend dat het verhaal van de sterfbekering en de begrafenis waarschijnlijk slechts een politieke zet van de missionarissen is geweest (Mann 2001, p. 53).
31. Chinard 1931; Allan 1966; Richter 1972; Betts 1984, p. 129-136; Ouellet 1990, 1995; White 1991; Basile 1997; Sayre 1997; Muthu 2003, p. 25-29; Pinette 2006; maar voor een belangrijke uitzondering zie Hall 2003, p. 160 e.v.
32. Sioui 1972, 1992, 1999; Steckley 1981, 2014, p. 56-62; Mann 2001.
33. Mann 2001, p. 55.
34. Ibid., p. 57-61.
35. 1704, p. 106-107. De citaten zijn afkomstig uit de Engelse uitgave van *Dialogues* uit 1735, maar deze vertaling is een combinatie van de *Dialogues*, de Mann-editie (2001, p. 67-68), en onze eigen vertaling. De volgende citaten zijn door onszelf vertaald op basis van de editie van 1735.
36. 'Ervan uitgaande dat hij zo machtig en groot is, hoe waarschijnlijk is het dan dat zo'n onkenbaar wezen zichzelf tot mens zou hebben gemaakt, in ellende zou hebben geleefd en in schande zou zijn gestorven, alleen maar om de zonde weg te werken van een of ander onwaardig schepsel dat net zo ver onder hem stond als een vlieg onder de zon en de sterren? Waar blijft dan zijn oneindige macht? Wat zou het hem baten en wat zou hij ermee doen? Wat mij betreft, het komt mij voor dat geloven in een dergelijke vernedering neerkomt op twijfelen aan de onvoorstelbare reikwijdte van zijn almacht terwijl we over onszelf buitengewone pretenties koesteren.' (Geciteerd in Mann 2001, p. 66.)
37. Bateson 1935, 1936.
38. Sahlins 1999, p. 402, 414.
39. Allan 1966, p. 95.
40. Ouellet 1995, p. 328. Na een lange stilte verscheen in de jaren zestig van de achttiende eeuw weer een stroom van soortgelijke toneelstukken met indiaanse helden: *La Jeune Indienne* (1764) van Chamfort en *Le Huron* (1768) van Marmontel.
41. Zie Harvey (2012) voor een goede recente samenvatting van de impact van buitenlandse perspectieven, zowel echte als ingebeeld, op het sociale denken tijdens de Franse verlichting.
42. De uitdrukking is van Pagden (1983).
43. Zo ook Etienne 1876; vgl. Kavanagh 1994. In 1752, net in de tijd dat de tweede druk van De Graffigny verscheen, bracht de voormalige soldaat, spion en theaterdirecteur Jean Henri Maubert de Gouvest ook een roman uit, met de titel *Lettres Iroquois*, de briefwisseling van de denkbeeldige Irokese reiziger Igli. Ook deze roman was een groot succes.
44. 'Zonder goud is het onmogelijk om een deel van deze aarde te verwerven, die de natuur toch aan alle mensen gemeenschappelijk heeft gegeven. Zonder wat zij 'vermogen' noemen te bezitten kun je onmogelijk goud hebben, en door een tegenstrijdigheid die een be-

- leding is voor het natuurlijk gezond verstand, en een ergernis voor de rede, beschouwen deze hoogmoedige lieden, die een lege erecode volgen die zij geheel zelf hebben uitgevonden, het als een schande om van iemand anders dan de soeverein datgene te ontvangen wat ze nodig hebben om in hun levensonderhoud te voorzien en hun positie te behouden.’ (De Graffigny 2009 [1747], p. 58.)
45. Meek 1976, p. 70-71. Turgot schreef aan de vooravond van de industriële revolutie. Latere evolutionisten zouden ‘industriële’ simpelweg vervangen door ‘commercieel’. De Nieuwe Wereld kende eigenlijk geen pastorale samenlevingen, maar op de een of andere manier leken vroege evolutionisten dit nooit als een probleem te beschouwen.
 46. Hierbij dient te worden opgemerkt dat de vraag in traditionele termen wordt gesteld: er wordt van uitgegaan dat de kunsten en wetenschappen geen vooruitgang boeken, maar dat ze nog steeds in hun oude (vermoedelijk antieke) glorie worden hersteld. Pas in de loop van het volgende decennium werd het begrip ‘vooruitgang’ in brede kring aanvaard.
 47. Dit is de derde voetnoot van het *Discours sur les sciences et les arts*, soms aangeduid als ‘Het Eerste Vertoog’. Montaignes essay ‘Over kannibalen’ (1580) lijkt het eerste te zijn waarin inheemse Amerikaanse perspectieven op Europese samenlevingen aan bod komen, met bezoekers van de Tupinamba die vraagtekens zetten bij de willekeur van het koninklijk gezag en zich afvroegen waarom de daklozen de landhuizen van de rijken niet in brand staken. Het feit dat zoveel samenlevingen vrede en maatschappelijke ordening bleken te handhaven zonder dwingende instituties of zelfs maar, zo leek het, enige vorm van formele overheidsinstellingen, trok al heel vroeg de aandacht van Europese waarnemers. Leibniz bijvoorbeeld, die, zoals we hebben gezien, al lange tijd Chinese bureaucratie-modellen propageerde als het toonbeeld van rationeel staatsmanschap, was van mening dat dit was wat werkelijk van belang was in Lahontans verslag: de mogelijkheid dat staatsmanschap misschien wel helemaal achterwege kon blijven (Ouellet 1995, p. 323).
 48. Rousseau 1983, p. 91.
 49. Rousseau beschreef zichzelf als een fervent lezer van reisboeken en citeert wel uit Lebeau, die in feite Lahontan samenvat, evenals *Arlequin sauvage* (Allan 1966, p. 97-98; Muthu 2003, p. 12-13, 25-28; Pagden 1983, p. 33). Het is uiterst onwaarschijnlijk dat Rousseau Lahontan niet in het origineel had gelezen, maar zelfs als dat niet zo was, zou dat alleen maar betekenen dat hij deze argumenten uit de tweede hand had leren kennen.
 50. Andere voorbeelden: ‘De bewerking van dezelfde velden leidde noodzakelijkerwijs tot hun verdeling; en de eigendom, eenmaal erkend, tot de eerste rechtsregels: want om iedereen het zijne te geven moet iedereen iets kunnen bezitten. Bovendien begonnen de mensen hun blik naar de toekomst te richten. Iedereen zag dat hij iets te verliezen had, en dus te vrezen had voor de vergelding van onrecht dat hij een ander zou aandoen.’ (Rousseau 1983, p. 101-102.) Vergelijk die passage met Kandiaronks hierboven geciteerde stelling dat de Wendat opzettelijk de verdeling van rijkdom vermeden omdat ze geen dwingend rechtssysteem in het leven wilden roepen. Montesquieu maakte hetzelfde punt in zijn bespreking van de Osage en merkte op dat ‘het burgerlijk recht zich vooral uitbreidt wanneer stukken grond aan eigenaars worden toegewezen. Bij volken waar zo’n opdeling niet heeft plaatsgevonden, zal de burgerlijke wetgeving slechts zeer beperkt zijn.’ (*De geest van de wetten*, XVI-II:13.) Deze observatie lijkt deels ontleend aan Montesquieus gesprek met leden van een Osage-delegatie die in 1725 Parijs bezocht (Burns 2004, p. 362).

51. Zie Graeber 2011, p. 203-207. Nederlandse vertaling: p. 228-234.
52. Rousseau zelf was al op jonge leeftijd van huis weggelopen en schreef aan zijn vader, een Zwitserse horlogemaker, dat hij ernaar streefde te leven 'zonder hulp van anderen'.
53. Barruel 1799, p. 104. Het citaat is afkomstig uit een tegen de Illuminati gericht geschrift, dat beweert de 'Code van de Illuminati' te zijn, en omdat dit hele betoog zo vergeven is van roddel en achterklap kunnen we er niet eens geheel op vertrouwen dat onze bronnen die niet zelf verzonnen hebben; maar in zekere zin doet dat er niet toe, want het belangrijkste is dat de rechtervleugel Rousseaus ideeën als inspiratiebron voor links-revolutionaire activiteiten beschouwde.
54. Het is niet helemaal duidelijk of het 'illuminisme', zoals het na verloop van tijd werd genoemd, überhaupt een revolutionaire doctrine was, aangezien Weishaupt dit later zelf heeft ontkend – nadat het genootschap was verboden en hijzelf uit Beieren was verdreven – en het als louter revisionistisch heeft gekenschetst; maar zijn vijanden hielden natuurlijk vol dat deze tegenwerpingen onoprecht waren.
55. Het belangrijkste verschil is dat Rousseau de vooruitgang ziet als ondermijning van een in wezen welwillende menselijke natuur, terwijl het klassieke conservatieve denken geneigd is de vooruitgang te zien als ondermijning van de traditionele zeden en vormen van gezag, die voorheen in staat zijn geweest om de minder goedaardige aspecten van de menselijke natuur in toom te houden.
56. Het is zeker zo dat er in al deze literatuur een tendens bestaat om onbekende samenlevingen ofwel als in alles even goed, ofwel als door en door slecht te behandelen. We zien dat al bij Columbus in de jaren negentig van de vijftiende eeuw. Het enige wat we hier willen zeggen is dat dit niet inhoudt dat de beweringen die in deze literatuur werden gedaan op geen enkele manier verband hielden met de daadwerkelijke standpunten van degenen die de auteurs op hun reizen hadden ontmoet.
57. Chinard 1913, p. 186, vertaling naar Ellingson 2001, p. 383. Een soortgelijke passage: 'Gekant tegen alle beperkingen, alle wetten, alle hiërarchieën, zijn de baron Lahontan en zijn Amerikaanse wilde eigenlijk anarchisten. De *Dialogues entre l'auteur et un sauvage* zijn noch een politieke verhandeling, noch een geleerde dissertatie, maar de klarenstoot van een revolutionaire journalist; baron de Lahontan opent niet alleen de weg voor Jean-Jacques Rousseau, maar ook voor pater Duchesne en de moderne socialistische revolutionairen, en dat alles slechts tien jaar voor de dood van Lodewijk XIV.' (1913, p. 185, vertaling DG en DW.)
58. Ellingson 2001, p. 383.
59. De constructie 'de onze' veronderstelt natuurlijk dat inheemse Amerikanen geen boeken lezen, of dat degenen die wel lezen er niet toe doen.
60. Chinard 1913, p. 214.
61. 'Zijn verbeelding tovert hem niets voor ogen. Zijn hart stelt hem geen eisen. Het weinige dat hij nodig heeft vindt hij zó gemakkelijk binnen handbereik, en hij is nog zó ver verwijderd van de kennis die nodig is om te verlangen naar meer kennis, dat hij onmogelijk een vooruitziende blik kan hebben of nieuwsgierigheid kan voelen. [...] Het schouwspel van de natuur laat hem, als het hem vertrouwd is geworden, onverschillig. Hij ziet steeds dezelfde regelmaat, steeds dezelfde opeenvolging. Het ligt niet in zijn aard zich te verbazen over zelfs de grootste wonderen. Men zal bij hem niet het wijsgerig inzicht vinden, dat vereist is om nauwkeuriger waar te nemen wat hij elke dag gezien heeft. Zijn gemoed, door niets bewo-

- gen, gaat geheel op in het loutere ervaren van zijn bestaan van het ogenblik: het vormt zich op geen enkele wijze een beeld zelfs van de meest nabije toekomst; zijn voornemens, al even beperkt als het blikveld, reiken nauwelijks tot het einde van de dag. Ook vandaag de dag nog kan de bewoner van de Cariben niet verder vooruitzien. Hij verkoopt 's ochtends zijn katoenbed, om 's avonds te smeken of hij het kan terugkopen: hij heeft niet voorzien dat hij het die nacht nodig zal hebben.' Rousseau, *Vertoog over de ongelijkheid*. Vertaald door Wilfried Uitterhoeve. Meppel: Boom 1983, p. 68.
62. 'Broederschap' lijkt hier misschien een vreemde eend in de bijt, althans voor zover het inheemse Amerikaanse invloeden betreft – hoewel we zouden kunnen stellen dat in deze term de weerklink te horen is van de verantwoordelijkheid voor wederzijdse hulp en steun waar Amerikaanse waarnemers zo vaak op hebben gewezen. Montesquieu benadrukt in *De geest van de wetten* het gevoel van broederlijke verbondenheid onder de Osage, en zijn boek had grote invloed op de politieke theoretici van zowel de Amerikaanse als de Franse Revolutie; zoals we in hoofdstuk 11 zullen zien, schijnt Montesquieu zelf een delegatie van de Osage ontmoet te hebben, die Parijs bezocht, en zijn observaties zijn wellicht gebaseerd op rechtstreeks contact met hen (Burns 2004, p. 38, 362).
63. In die zin dat vrouwen de grond en de opbrengst daarvan en ook de meeste andere productieve middelen in handen hadden, maar mannen de meeste belangrijke politieke ambten bekleedden.

Hoofdstuk 3: Het ontdoeien van de ijstijd

1. Tot ver in de negentiende eeuw was de gezaghebbende berekening die van James Ussher, aartsbisschop van Armagh, die voor het eerst werd gepubliceerd in 1650, hoewel het belangrijk is op te merken dat niemand minder dan Sir Isaac Newton een alternatieve berekening voorstelde, die een werkelijke datum van 3988 v.C. suggereerde.
2. De uitdrukking is te danken aan Thomas Trautmanns (1992) verslag van deze 'tijdrevolutie'. Hoewel de antropologie ontstond in het 'decennium van Darwin' (d.w.z. tussen de publicatie van *The Origin of Species* in 1859 en *The Descent of Man* in 1871), werd de tijdschaal van de menselijke prehistorie zoals wij die kennen niet bepaald door het darwinisme maar door archeologische opgravingen. De geologie effende het pad en verving de op de Bijbel geïnspireerde kijk op de wordingsgeschiedenis van de aarde als een reeks snelle titanische omwentelingen door een meer mechanistische en geleidelijke beschrijving van het ontstaan van onze planeet. Uitgebreidere studies over de vroege ontwikkeling van de wetenschappelijke prehistorie, en de wijze waarop fossiel vondstmateriaal en stenen werktuigen voor het eerst werden ingepast in deze uitgebreide chronologie van het leven op aarde, zijn te vinden in Schnapp 1993 en Trigger 2006.
3. De belangrijkste bevindingen zijn samengevat in Scerri et al. 2018. Zie voor een toegankelijk relaas ook Scerri's hoofdartikel in *New Scientist*, online gepubliceerd (25 april 2018) als 'Origin of our species: why humans were once so much more divers'.
4. De Sahara lijkt te hebben gefungeerd als een soort tourniquet voor de menselijke evolutie, door periodiek groen en dan weer droog te worden met het cyclische opkomen/terugtrekken van moessonregens, en zo de poorten voor de interactie tussen de noordelijke en de zuidelijke delen van het Afrikaanse continent beurtelings te openen en te sluiten (zie Scerri 2017).

Het begin van alles

5. Genetici gaan er, en dat is alleszins redelijk, van uit dat er wel degelijk een behoorlijke hoeveelheid genetische vermenging heeft plaatsgevonden.
6. Green et al. 2010; Reich et al. 2010. Fossiele bewijzen vertellen ons dat de eerste expansies van de moderne mens uit Afrika al 210.000 jaar geleden begonnen (Harvati et al. 2019), maar deze waren vaak aarzelend en vrij kortstondig, althans totdat de meer beslissende verspreidingsgolven van onze soort zo'n zestigduizend jaar geleden begon.
7. Recente en historische jagers-verzamelaars vertonen, zoals we zullen zien, een enorm scala aan mogelijkheden, van uitgesproken egalitaire groepen zoals de Ju/'hoansi van de Kalahari, de Mbendjele BaYaka van Congo of de Agta op de Filipijnen tot uitgesproken hiërarchische zoals de populaties van de Canadese noordwestkust, de Calusa op de Florida Keys of de in het bos levende Guaicurú in Paraguay. (Van deze laatste groepen is bekend dat ze, verre van egalitair te zijn, van oudsher slaven hielden en in standenmaatschappijen leefden.) Het aanwijzen van een bepaalde subgroep van recente jagers als vertegenwoordigers van de 'vroegmenselijke samenleving' is in wezen een kwestie van selectief winkelen.
8. Hrdy 2009.
9. Will, Conard en Tryon 2019, met verdere verwijzingen.
10. Voor belangrijke overzichten van en kritieken op het idee van de 'menselijke revolutie' zie McBrearty en Brooks 2000; Mellars et al. 2007.
11. De term 'venusbeeldje' wordt nog steeds veel gebruikt, maar heeft banden met het wetenschappelijke racisme in de negentiende en vroege twintigste eeuw, toen rechtstreekse vergelijkingen werden getrokken tussen prehistorische afbeeldingen en de anatomie van moderne individuen die werden beschouwd als levende specimina van de mensheid in haar 'primitieve' vormen. Een tragisch voorbeeld is het levensverhaal van Sara Baartman, een Khoikhoi-vrouw die vanwege haar grote billen onder de artiestennaam 'Hottentot Venus' in Europa als 'wangedrocht' werd tentoongesteld. Zie Kok 2015.
12. Renfrew 2007.
13. Het pleidooi tegen Europees exceptionalisme werd uiteengezet door Sally McBrearty en Alison Brooks in een belangrijke publicatie (2000); en is sindsdien aangevuld met ontdekkingen in Zuid-Azië (James en Petraglia 2005) en Afrika (Deino et al. 2018).
14. Shipton et al. 2018.
15. Aubert et al. 2018.
16. Mogelijk omvatte dit ook het maken van grotkunst; Hoffmann et al. 2018.
17. Recente pogingen om de totale menselijke bevolking aan het begin van het bovenpaleolithicum (bekend als het aurignacien) te schatten, suggereren een gemiddeld cijfer van slechts vijftienhonderd mensen voor heel West- en Centraal-Europa, wat opmerkelijk laag is; Schmidt en Zimmermann 2019.
18. Zie voor de relatie tussen demografische dichtheid en versterkte culturele overdracht in het bovenpaleolithische Europa het betoog van Powell, Shennan en Thomas (2009).
19. Dit is uiteraard slechts een ultimum remedium en meestal worden extreme maatregelen gebruikt om ervoor te zorgen dat er alleen gebruik van wordt gemaakt als het echt nodig is: op het platteland van Madagaskar bijvoorbeeld, toen er in feite geen politie was, was de gebruikelijke regel dat men zo iemand alleen kon lynchen als zijn ouders eerst toestemming gaven – wat meestal een doeltreffende methode bleek om de betreffende persoon gewoon te verjagen uit het dorp. (D. Graeber, veldwaarneming.)

20. Boehm 1999, p. 3-4.
21. Aanvankelijk werd gedacht dat het hier om een jongen en een meisje ging, maar naar inmiddels is gebleken, was dat onterecht; voor nieuw genetisch bewijsmateriaal op dit punt zie Sikora et al. 2017.
22. Ook hier hebben moderne genetische studies van de groepsbegravenis in Dolní Věstonice de mannelijke identiteit van alle drie de begravenen bevestigd, al werd daar ooit aan getwijfeld; Mittnik 2016.
23. Vondstmateriaal van deze verschillende vindplaatsen is nuttig samengevat en geëvalueerd in Pettitt 2011, met verdere verwijzingen; en zie ook Wengrow en Graeber 2015.
24. Zie bijvoorbeeld White 1999; Vanhaeren en D'Errico 2005. Vererving is lang niet de enige mogelijke verklaring voor het verband tussen rijkdom en kindertal: in veel samenlevingen waar rijkdom vrij circuleert (bijvoorbeeld omdat het sociaal onmogelijk is om een verzoek te weigeren om je halsketting of armband aan een bewonderaar af te staan), worden veel sieraden aan kinderen gegeven om ze uit de circulatie te houden. Als er op grote schaal sieraden werden begraven om ze uit de circulatie te halen, zodat er geen aanstootgevende verschillen tussen mensen konden ontstaan, zou het begraven van sieraden in kindergraven weleens de ideale manier kunnen zijn om dat te bereiken.
25. Schmidt 2006; en voor een handig overzicht zie ook <https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/>.
26. Zoals geopperd door Haklay en Gopher 2020, op basis van geometrische regelmatigheden en overeenkomsten die zijn aangetroffen op de plattegronden van een drietal grote ommuurde terreinen; hun analyse is echter niet afdoende, omdat die geen rekening houdt met de complexe en dynamische bouwsequenties die achter deze ommuringen schuilgaan, en bouwfasen met elkaar vergelijkt die niet strikt contemporair zijn.
27. Acemoğlu en Robinson 2009, p. 679; en zie ook Dietrich et al. 2019; Flannery en Marcus 2012, p. 128-131.
28. Voor het monumentale karakter van mammoetstructuren in hun ijstijdgeving zie Soffer 1985; Iakovleva 2015, p. 325, 333. Zoals we hieronder opmerken, toont lopend onderzoek door Mikhail Sablin, Natasha Reynolds en collega's aan dat de term 'mammoethuizen' of 'woningen' in sommige gevallen weleens misleidend zou kunnen zijn; de precieze functies van deze indrukwekkende structuren kunnen namelijk van regio tot regio en van periode tot periode aanzienlijk gevarieerd hebben. (Zie ook Pryor et al. 2020.) Voor de zware houten omheiningen als bewijs van grote, seizoensgebonden bijeenkomsten zie Zheltova 2015.
29. Sablin, Reynolds, Iltsevich en Germonpré (manuscript in voorbereiding; ons ter beschikking gesteld door Natasha Reynolds).
30. Ibid.
31. Sterker nog, zelfs kleine kinderen tonen doorgaans veel meer verbeeldingskracht. Zoals we allemaal weten besteden ze een aanzienlijk deel van hun tijd aan het construeren van alternatieve rollen en symbolische leefwerelden. Robert L. Kelly heeft in zijn magistrale overzicht van het 'foerageerspectrum' het probleem van de stereotypering van foeragerende bevolkingsgroepen helder verwoord, en aangedrongen op bestudering van de 'prehistorie van jagers-verzamelaars in andere termen dan brede typologische contrasten, zoals gegeneraliseerd versus gespecialiseerd, eenvoudig versus complex, voorraden opslaand versus niet-opslaand, of onmiddellijke versus uitgestelde opbrengst' (2013, p. 274). Toch constateren

we dat Kelly zelf in het hoofdgedeelte van zijn studie precies zo'n brede dichotomie handhaaft tussen 'egalitaire' en 'niet-egalitaire' jagers-verzamelaars als onderscheiden samenlevingstypen met vermeende constante interne kenmerken (in tabelvorm weergegeven als een binaire tegenstelling tussen 'eenvoudige versus complexe' vormen; Kelly 2013, p. 242, tabel 9-1).

32. Zo heeft de Britse historicus Keith Thomas uit Engelse middeleeuwse en renaissancebronnen een hele lijst van terloopse afwijzingen van het christendom samengesteld. 'De bisschop van Exeter klaagde in 1600 dat het in zijn dioceses "heel gewoon was om te twisten over de vraag of er een God is of niet" [...] In Essex werd van een man uit Bradwell-near-the-Sea gezegd dat hij "van mening was dat alle dingen van nature zijn ontstaan, en dat hij dit als een atheïst beweerde" [...] In Wing, Rutland, werd Richard Sharpe er in 1633 van beschuldigd te hebben gezegd "dat er geen God is en dat hij geen ziel heeft die gered moet worden". Uit Durham kwam in 1635 het geval van Brian Walker, die, toen hem gevraagd werd of hij God niet vreesde, antwoordde: "Ik geloof niet dat er een God of een duivel is; noch geloof ik iets anders dan wat ik zie"; als alternatief voor de Bijbel beval hij "het boek dat Chaucer heet" aan' (1978, p. 202). Het verschil is natuurlijk dat je je met het uiten van dergelijke meningen bij de Winnebago belachelijk zou kunnen maken, maar dat je onder de regering van koningin Elizabeth of koning James zwaar in de problemen kon komen.
33. Beidelman 1971, p. 391-392. Het verslag gaat ervan uit dat profeten mannen zijn, maar er zijn ook gedocumenteerde gevallen van vrouwelijke profeten. Douglas Johnson (1997) geeft de definitieve geschiedenis van de Nuerprofeten aan het begin van de twintigste eeuw.
34. Lévi-Strauss 1967 [1944]: p. 61.
35. Lee en Devore 1968, p. 11. Het is misschien het opmerken waard dat Lévi-Strauss een mistroostige epiloog schreef voor *Man the Hunter*, die niet meer gelezen wordt.
36. Formicola (2007) geeft een overzicht van het beschikbare vondstmateriaal; en zie ook Trinkaus 2018; Trinkaus en Buzhilova 2018.
37. Dit is het algemene patroon (Pettitt 2011). Het is natuurlijk niet helemaal universeel – de Romitodwerg lijkt bijvoorbeeld niet met grafritten te zijn begraven.
38. Archeologen hebben nauwe ruimtelijke verbanden vastgesteld tussen grote aggregatieplaatsen uit het bovenpaleolithicum (het magdalenien) in de Franse Périgord en natuurlijke versperringspunten of 'knelpunten' langs de Dordogne en de Vézère, zoals doorwaadbare plaatsen of meanders: ideale locaties om rendierkuddes te onderscheppen tijdens hun seizoensgebonden migraties (White 1985). De beroemde Noord-Spaanse grotten van Altamira en Castillo zijn al lang geleden geïdentificeerd als verzamelplaatsen op grond van hun topografische ligging en de seizoensgebonden hulpbronnen die zijn aangetroffen tussen de dierlijke resten, zoals herten, steenbokken en schelpdieren (Straus 1977). Op de periglaciale 'mammoetsteppe' van Centraal-Rusland waren spectaculair grote nederzettingen zoals Mezjyritsj en Mezin – met hun bouwsels van mammoetbotten, vaste voorraakduilen en overvloedige bewijzen van kunst en handel – gelegen aan grote rivierstelsels (Dnjepr en Desna), die ook bepalend waren voor de jaarlijkse noord-zuidtrek van steppebizon, paarden, rendieren en mammoeten (Soffer 1985). Ook de Pavlovheuvels in Zuid-Moravië, waar Dolní Věstonice ligt, hebben ooit deel uitgemaakt van een smalle gordel van bos en steppeland, die een brug vormde tussen de niet-vergletsjerde zones van Oost- en West-Eu-

- ropa (zie de bijdragen van Jiří Svoboda, in Roebroeks et al. 2000). Op sommige van deze plaatsen was bewoning het hele jaar door zeker mogelijk, maar de bevolkingsdichtheid heeft waarschijnlijk nog steeds sterke schommelingen vertoond afhankelijk van het seizoen. Onlangs zijn archeologen fijnmazigere analysetechnieken gaan gebruiken – zoals microscopisch onderzoek naar groeipatronen in dierentanden en geweien, en metingen van geochemische indicatoren van seizoensvariatie, zoals stabiele isotopenverhoudingen in dierlijke resten – om de migratiepatronen en diëten van jachtwild te bepalen (zie voor een nuttig overzicht Prendergast et al. 2018).
39. Lang et al. 2013; L. Dietrich et al. 2019 (maalplaten, stenen schalen, handstampers, stampers en vijzels zijn allemaal in indrukwekkende aantallen aangetroffen bij Göbekli Tepe); en zie ook O. Dietrich et al. 2012.
 40. Parker Pearson 2012 geeft een gedetailleerd overzicht en interpretatie van de archeologie van Stonehenge, inclusief de resultaten van recent veldwerk. Het argument voor een neolithische aristocratie is gebaseerd op een nauwkeurige analyse en datering van menselijke resten die in verband worden gebracht met verschillende fasen in de bouw van Stonehenge, die consistent blijken met het idee dat de eerste steencirkel gekoppeld was aan een begraafplaats met een hoge status, waar rond het begin van het derde millennium v.C. de gecremeerde resten van een kernfamilie zijn bijgezet. Latere verhuizingen en herbouwingen, waaronder de plaatsing van enorme keien, waren kennelijk gekoppeld aan doorlopende begrafeniserituelen, omdat de familie zich in de loop van enkele eeuwen flink heeft uitgebreid.
 41. Zie Stevens en Fuller 2012 over de afwijzing van graanteelt in de prehistorie van Groot-Brittannië gedurende perioden van megalithische bouw; zie Wright et al. 2014 over de seizoensgebondenheid van midwintervleesmaaltijden bij Durrington Walls, zoals gedetecteerd aan de hand van tandresten.
 42. Viner et al. 2010; Madgwick et al. 2019.
 43. Natuurlijk staan mensen hierin niet alleen. Ook bij niet-menselijke primaten, zoals chimpansees en bonobo's, wisselen de groeps grootte en -structuur per seizoen, afhankelijk van de wisselende beschikbaarheid van eetbare hulpbronnen, in wat primatologen 'fission-fusion'-systemen noemen (Dunbar 1988). Dat geldt in feite ook voor allerlei andere groepsdieren. Maar waar Mauss het over had, en wat wij hier onderzoeken, is van een heel andere orde. Uniek voor de mens is dat dergelijke veranderingen ook daarmee samenhangende veranderingen in morele, wettelijke en rituele organisatie met zich meebrengen. Niet alleen strategische allianties, maar hele systemen van rollen en instituties kunnen periodiek worden afgebroken en opnieuw opgebouwd, waardoor levenswijzen mogelijk worden waarbij mensen in verschillende seizoenen dichter op elkaar of juist verder van elkaar verwijderd leven.
 44. Mauss en Beuchat 1979 [1904-1905]. Het is vermeldenswaard dat de politiek niet het aspect was van de seizoensvariatie dat door henzelf werd benadrukt, maar dat ze meer aandacht hadden voor het contrast tussen wereldlijke en ceremoniële regelingen en de effecten die dit had op het groepsbewustzijn. Bijvoorbeeld: 'De winter is een seizoen waarin de Eskimosamenleving zeer geconcentreerd is en in een toestand van voortdurende opwinding en hyperactiviteit verkeert. Omdat individuen in nauw contact met elkaar worden gebracht, worden hun sociale interacties frequenter, met meer continuïteit en coherentie; ideeën

worden uitgewisseld en gevoelens herleven en worden versterkt. Door haar bestaan en voortdurende activiteit wordt de groep zich meer bewust van zichzelf en neemt zij een prominere plaats in het bewustzijn van de individuen in.' (p. 76.)

45. Het is zeker geen toeval dat zoveel kunst van de Kwakiutl visuele spelletjes speelt met de relatie tussen 'naam', 'persoon' en 'rol' – relaties die zich door hun seizoensgebondenheid gemakkelijk laten onderzoeken (Lévi-Strauss 1982).
46. Lowie 1948, p. 18.
47. 'We vinden in deze militaire samenlevingen van de Plains niet de kiemen van het recht en van de staat. We constateren dat de kiemen zijn ontkiemd en opgegroeid. Ze zijn vergelijkbaar met, niet voorafgaand aan, onze moderne staat, en het belangrijkste onderwerp van onderzoek lijkt niet zozeer te zijn hoe het een uit het ander is voortgekomen, maar welk gemeenschappelijk kenmerk ze hebben dat licht kan werpen op de aard van het recht en van de staat.' (Provinse 1937, p. 365.)
48. Een groot deel van de rest van Lowies essay is gericht op de rol van stamhoofden, waarbij hij betoogt dat de macht van politieke leiders over de 'anarchistische' samenlevingen van Noord- en Zuid-Amerika zo zorgvuldig was ingeperkt dat het ontstaan van permanente dwingende structuren werd uitgesloten. Voor zover zich daar inheemse staten hadden ontwikkeld, concludeerde hij, kon dat alleen zijn gebeurd met behulp van de macht van de profetie: de belofte van een betere wereld, met religieuze figuren die gezag claimden dat rechtstreeks was ontleend aan de goden. Een generatie later hield Pierre Clastres bijna exact hetzelfde betoog in zijn essay uit 1974, *Society Against the State*. Hij volgt Lowie zo dicht dat hij alleen maar rechtstreeks door diens werk geïnspireerd kan zijn geweest. Terwijl Lowie nu grotendeels vergeten is, wordt Clastres herinnerd omdat hij betoogde dat staatloze samenlevingen geen evolutionair stadium vertegenwoordigen waarin hogere organisatievormen onbekend zijn, maar dat dergelijke samenlevingen zijn gebaseerd op de zelfbewuste en principiële afwijzing van dwingend gezag. Interessant is dat het element van seizoensgebonden variaties in gezagsvormen het enige element is dat Clastres niet van Lowie heeft overgenomen; en dit ondanks het feit dat Clastres zelf zich grotendeels concentreerde op samenlevingen in het Amazonegebied, die juist in de verschillende jaargetijden sterk uiteenlopende structuren kenden (zie Maybury-Lewis red. 1979). Een veelgehoord en logisch bezwaar tegen Clastres' argument, dat nog steeds zeer invloedrijk is, is de vraag hoe samenlevingen in het Amazonegebied zich bewust zouden kunnen hebben georganiseerd tegen de opkomst van gezagsvormen die ze eigenlijk nooit hadden meegemaakt. Het lijkt ons dat het terugbrengen van seizoensgebonden variaties in het debat een belangrijke stap is in de richting van het oplossen van dit dilemma.
49. Seizoenskoningen of -heren zoals 'John Barleycorn' – een variant op de sacrale heerser, voorbestemd om elk jaar in de oogsttijd het eind van zijn ambtstermijn te bereiken en gedood te worden – zijn tot op de dag van vandaag vaste figuren in de Britse folklore, maar er is weinig overeenstemming over hoeveel verder ze na hun eerste schriftelijke vermeldingen in de zestiende eeuw n.C. nog teruggaan. De alomtegenwoordigheid van dergelijke 'tijdelijke koningen' in Europese, Afrikaanse, Indiase en Grieks-Romeinse mythen en legenden was het onderwerp van Book III in James Frazers *The Golden Bough*, dat hij de titel 'The Dying God' gaf.
50. Misschien is een van de redenen waarom het gepubliceerde artikel (Lowie 1948) in de ver-

- getelheid is geraakt, gelegen in de weinig inspirerende titel: ‘Some aspects of political organisation among the American Aborigines’.
51. Knight 1991.
 52. Verder besproken door D. Graeber in ‘Notes on the politics of divine kingship: Or, elements for an archaeology of sovereignty’, in Graeber en Sahlins 2017, hoofdstuk 7.
 53. De klassieke tekst over het ‘carnavaleske’ is Bakhtins *Rabelais and His World* (1940).
 54. Dit is niet de plaats om in detail in te gaan op de geschiedenis van deze debatten, maar het is interessant om vast te stellen dat ze rechtstreeks voortvloeien uit Mauss’ onderzoek naar seizoensgebondenheid, dat hij uitvoerde in samenwerking met zijn oom, Émile Durkheim, die wordt beschouwd als de grondlegger van de Franse sociologie, en wel in dezelfde zin waarin Mauss dat is van de Franse antropologie. In *The Elementary Forms of Religious Life* (1915; Franse titel: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, 1912), baseerde Durkheim zich op Mauss’ onderzoek naar inheemse Australische samenlevingen, om datgene wat zij beschreven als het gewone economische bestaan van Australische stammen – dat voornamelijk gericht was op het bemachtigen van voedsel – af te zetten tegen de ‘bruis’ van hun seizoensgebonden bijeenkomsten, die *corroboree* werden genoemd. Het was in de opwindende van de corroboree, zo betoogde hij, dat de macht om de maatschappij te scheppen aan hen verscheen, alsof het een van buiten hen afkomstige kracht was die werd geprojecteerd in totemgeesten en hun emblemen. Dit was de eerste formulering van het basisprobleem waarmee bijna alle theoretici sindsdien te kampen hebben gehad: dat rituelen tegelijkertijd momenten zijn waarop de sociale structuur zich manifesteert en momenten van ‘anti-structuur’ waarin nieuwe sociale vormen kunnen opduiken. De Britse sociale antropologie, die haar oorspronkelijke theoretische inspiratie vooral bij Durkheim vond, heeft dit probleem op verschillende manieren aangepakt (met name in het werk van Edmund Leach, Victor Turner of Mary Douglas). De meest geraffineerde en in onze ogen overtuigende suggesties voor de oplossing van het dilemma zijn tot op heden het idee van Maurice Bloch (2008) over het ‘transcendente’ versus het ‘transactionele’ domein; en het betoog van Seligman e.a. (2008) dat een ritueel een ‘subjunctief’ of ‘alsof’-ordeningsdomein schept, dat bewust wordt afgezet tegen een altijd in schril licht geziene, gefragmenteerde en chaotische werkelijkheid. Ritueel creëert een wereld die wordt gekenmerkt als losstaand van het gewone leven, maar die ook de plaats is waar in wezen imaginaire, maar toch permanente instituties (zoals clans, keizerrijken, enzovoort) bestaan en in stand worden gehouden.
 55. Zoals Peter Burke 2009, p. 283-285, opmerkt, is het idee dat opstandsrituelen niet meer dan ‘veiligheidskleppen’ waren of manieren om het gewone volk in staat te stellen ‘stoom af te blazen’, pas twee jaar na de uitvinding van de stoommachine voor het eerst gedocumenteerd – de metafoer die tot dan toe de voorkeur genoot was het afblazen van de druk in een wijnvat. Tegelijkertijd waren de middeleeuwse autoriteiten zich er echter terdege van bewust dat de meeste boerenopstanden of stadsopstanden juist tijdens dergelijke rituele momenten uitbraken. Deze ambivalentie duikt telkens weer op. Rousseau beschouwde het volksfeest al als de belichaming van de geest van de revolutie. Dergelijke ideeën werden later uitgewerkt in Roger Caillois’ baanbrekende essay over ‘het festival’, geschreven voor George Batailles *Collège de Sociologie* (vertaling 2001 [1939]). Het essay heeft twee versies gekend: in de eerste versie werd het festival voorgesteld als een model van revolutionaire sociale bevrijding, en in de tweede als een voorbode van het fascisme.

Hoofdstuk 4: Vrije mensen, de oorsprong van culturen, en de opkomst van het privébezit

1. Of op zijn minst in grote lijnen vergelijkbaar in vorm en functie: specialisten in de analyse van prehistorische stenen werktuigen besteden natuurlijk veel tijd aan het onderscheiden van specifieke ‘industrieën’ op basis van gedetailleerd onderzoek, maar zelfs voor degenen die zichzelf meer ‘splitters’ dan ‘lumpers’ vinden, zijn de brede overeenkomsten van de bovenpaleolithische tradities – het aurignacien, gravettien, het solutréen en het magdalénien, hamburgien, enzovoort – over zeer indrukwekkende geografische afstanden niet te ontkennen. Voor een recente behandeling van deze problematiek, zie Reynolds en Riede 2019.
2. Schmidt en Zimmerman 2019.
3. Bird et al. 2019; zie ook Hill et al. 2011.
4. Dit was een van de redenen voor de beroemde ontwikkeling van gebarentaal door de Noord-Amerikanen. Het is interessant dat we in beide gevallen te maken hebben met systemen van totemclans: wat de vraag oproept of dergelijke systemen zelf typische vormen van langeafstandsorganisatie zijn (vgl. Tooker 1971). In ieder geval blijkt het gangbare stereotype dat ‘primitieve’ volken iedereen buiten hun eigen lokale groep slechts als vijand zagen, volkomen ongegrond.
5. Jordan et al. 2016; ook Clarke 1978; Sherratt 2004.
6. Voor voorbeelden zie het volgende hoofdstuk.
7. Zo kunnen we instemmen met de argumenten van James C. Scott (2017) dat er een affiniteit bestaat tussen graaneconomieën en de belangen van roofzuchtige elites die hun gezag opleggen via belastingen, plunderingen en schattingen. (Graan is een bij uitstek zichtbare, kwantificeerbare, toe-eigenbare en bewaarbare hulpbron.) Nergens is Scott echter zo naïef om te beweren dat de graanteelt in alle gevallen tot staatsvorming zal leiden: hij wijst er alleen maar op dat, juist om deze pragmatische redenen, de meeste succesvolle staten en keizerrijken ervoor hebben gekozen onder de volken die onder hun heerschappij vielen de teelt van een klein aantal graangewassen te bevorderen – en vaak ook af te dwingen – en tegelijkertijd de minder ordelijke, veranderlijke en dus onbeheersbare vormen van levensonderhoud te ontmoedigen, zoals bijvoorbeeld de nomadische veehouderij, tuinbouw of het seizoensgebonden jagen en verzamelen. We zullen in latere hoofdstukken op deze kwesties terugkomen.
8. Als basisteksten: Woodburn 1982, 1988, 2005.
9. Leacock 1978; voor een uitgebreider betoog, Gardner 1991.
10. JR 33, p. 49. Wanneer Lallemand beweert dat de Wendat nooit hadden geweten wat het betekende om iets te verbieden, verwijst hij vermoedelijk naar verboden krachtens de menselijke wet: de Wendat waren ongetwijfeld vertrouwd met rituele verboden.
11. Hiermee bedoelen we dat hun macht grotendeels theater was – hoewel ze natuurlijk ook een cruciale adviserende rol speelden.
12. De manier waarop wij de term hier gebruiken doet enigszins denken aan de ‘vermogensbenadering’ van Amartya Sen (2001) en Martha Nussbaum (2011) die zich richt op maatschappelijk welzijn, en ook spreekt van ‘substantiële vrijheden’, zoals het vermogen om deel te nemen aan economische of politieke activiteiten, oud te worden, enzovoort, maar eigenlijk zijn we onafhankelijk op deze term gekomen.

13. Gough 1971; zie ook Sharon Hutchinson 1996 voor de volledige implicaties voor de autonomie van de vrouw tot in de postkoloniale periode.
14. Evans-Pritchard 1940, p. 182.
15. In dit verband is het intrigerend dat alle menselijke talen een gebiedende wijs kennen; er zijn geen mensen, zelfs niet in radicaal antiautoritaire samenlevingen als de Hadza, die het idee van een bevel niet kennen. Toch zijn er tegelijkertijd veel samenlevingen die de zaken duidelijk zo regelen dat niemand een ander systematisch bevelen kan geven.
16. In dit verband dienen we ons te realiseren dat Turgot in het midden van de achttiende eeuw schreef, zodat de meeste criteria die wij tegenwoordig hanteren ter rechtvaardiging van de superioriteit van de ‘westerse beschaving’ (een begrip dat in die tijd nog niet bestond) duidelijk niet van toepassing waren. Zo waren de Europese normen op het gebied van hygiëne en volksgezondheid ontstellend laag, veel lager dan bij de ‘primitieve’ volken uit die tijd; Europa kende geen democratische instituties waarop men zich kon beroepen, haar rechtsstelsels waren naar wereldmaatstaven barbaars (in Europa werden bijvoorbeeld nog steeds kettens gevangengezet en heksen verbrand, wat bijna nergens anders voorkwam); en tot de jaren dertig van de negentiende eeuw lagen de levensstandaard en het reële loonniveau lager dan in India, China, het Ottomaanse Rijk en het Safavidische Perzië.
17. De stelling dat middeleeuwse Europese boeren in het algemeen minder uren werkten dan het hedendaagse Amerikaanse kantoorpersoneel werd voor het eerst naar voren gebracht door de Amerikaanse sociologe Juliet Schor in *The Overworked American* (1991). De stelling is omstreden, maar lijkt de tand des tijds te hebben doorstaan.
18. Het was in feite gebaseerd op zijn eigen korte bijdrage aan het *Man the Hunter*-symposium van twee jaar daarvoor. Het oorspronkelijke essay is herdrukt in verschillende edities van Sahlins' verzamelde essays onder de overkoepelende titel *Stone Age Economics* (meest recente uitgave, Sahlins 2017).
19. De belangrijkste studies waarop Sahlins zich baseert, zijn verzameld in Lee en Devore 1968. Eerder etnografisch werk daarentegen werd vrijwel nooit ondersteund met statistische gegevens.
20. Braidwood 1957, p. 22.
21. Het concept van een neolithische revolutie, nu vaker de landbouwrevolutie genoemd, werd in de jaren dertig van de vorige eeuw geïntroduceerd door de Australische prehistoricus V. Gordon Childe, die het ontstaan van de landbouw aanwees als de eerste van drie grote revoluties in de menselijke beschaving. De tweede was de stedelijke revolutie en de derde de industriële revolutie. Zie Childe 1936.
22. Zoals we in hoofdstuk 1 hebben gezien, worden dergelijke beweringen nog steeds routinematig gedaan, waarbij het door Sahlins, Lee, Devore, Turnbull en vele anderen voorgelegde feitenmateriaal volstrekt wordt genegeerd, zodat je bijna zou denken dat er nooit iets van dit onderzoek is gepubliceerd.
23. Deze lezing van Augustinus is in feite ontleend aan Sahlins' eigen latere werk (1996, 2008). In die tijd kon dit alles natuurlijk alleen maar weloverwogen speculatie zijn, maar inmiddels dwingen nieuwe ontdekkingen over de veranderende relatie tussen mensen en gewassen ons om zijn these te herzien, zoals we zullen zien in hoofdstuk 6 en 7.
24. Sahlins 2017 [1968], p. 36-37.

25. Codere 1950, p.19.
26. Merkwaardig genoeg ligt Poverty Point eigenlijk vrijwel exact halverwege tussen het Bayou Macon Wildlife Management Area en de Black Bear Golf Club.
27. We citeren hier uit het samenvattende artikel van Kidder 2018. Voor een uitgebreidere, zij het enigszins idiosyncratische, uiteenzetting over de archeologie van Poverty Point zie Gibson 2000; en voor een breed opgezette beoordeling Sassaman 2005.
28. Zoals Lowie (1928) heeft aangetoond, was in recentere Amerikaans-indiaanse samenlevingen het eigendom van deze 'onstoffelijke' goederen (die hij vergeleek met onze patenten en copyrights) doorgaans datgene wat iemand het vruchtgebruik van land en grondstoffen verschaftte, en niet zozeer het eigendomsrecht van het land zelf.
29. Clark 2004.
30. Gibson en Carr 2004, p. 7, verwijzen hier naar wat Sahlins in zijn 'Notes on the Original Affluent Society' schrijft over de kwestie van de 'simple, ordinary foragers'.
31. Zie ook Sassaman 2005, p. 341-345; 2010, p. 56 e.v.; Sassaman en Heckenberger 2004.
32. Een speciale uitgave van het tijdschrift van de *Society for American Archaeology* bevat nuttige discussie over 'archaïsche' schelpenheuvelculturen in verschillende delen van Noord-Amerika; zie Sassaman (red.) 2008. Voor sporen van prehistorische kustfortificaties, handel en oorlogvoering in Brits-Columbia zie Angelbeck en Grier 2012; Ritchie et al. 2016.
33. Sannai Maruyama, de grootste en meest indrukwekkende Jōmonvindplaats, is bewoond geweest tussen 3900 en 2300 v.C. en ligt in de prefectuur Aomori in het noorden van Japan. Habu en Fawcett 2008 geven een levendig verslag van de ontdekking van de vindplaats, de receptie van de vondsten en de hedendaagse interpretatie daarvan. Voor breder opgezette beschouwingen over de materiële cultuur van de Jōmon, de nederzettingenpatronen en het gebruik van de omgeving, zie Takahashi en Hosoya 2003; Habu 2004; Kobayashi 2004; Matsui en Kanehara 2006; Crema 2013. Het is het vermelden waard dat de oude Jōmon ook op andere manieren het moderne bewustzijn hebben geïnfilterd: de kenmerkende 'touwpatroon'-esthetiek van hun zeer verfijnde keramiek is gebruikt als grafische sjabloon voor een van Nintendo's populairste videogames, *The Legend of Zelda: Breath of the Wild*. De Jōmon voelen zich zo te zien helemaal thuis in het digitale tijdperk.
34. In Europa verwijst de term 'mesolithicum' naar de geschiedenis van de jagers-vissers na de ijstijd, met inbegrip van hun eerste ontmoetingen met de landbouwgemeenschappen, die we in hoofdstuk 7 zullen bespreken. Volgens sommigen hebben de Finse 'reuzenkerken' een defensieve functie gehad (Sipilä en Lahelma 2006), terwijl anderen wijzen op astronomische uitlijning ervan en de rol die ze gespeeld zouden kunnen hebben bij het markeren van de vier seizoenen, zoals die ook werden aangegeven in de veel latere middeleeuwse noordse kalender. Voor de datering en analyse van het zogenaamde Idool van Shigir, zie Zhilin et al. 2018. En voor mesolithische begrafenistradities in Karelië en langs de Europese Atlantische kust, zie Jacobs 1995; Schulting 1996.
35. Sassaman (red.) 2008.
36. Lahontan 1735, p. 113.
37. Tully 1994. Lockes standpunt werd in 1823 verworpen door opperrechter Marshall, in de zaak *Johnson and Grahame's Lessee v. McIntosh*. In sommige landen werd het verwante principe van *terra nullius* ('land dat aan niemand toebehoort') pas veel korter geleden herroepen, in Australië pas in 1992 in de 'Mabo Decision', waarin werd bepaald dat Aboriginals

- en bewoners van de eilanden in de Torres Strait vóór de Britse kolonisatie toch hun eigen aparte vormen van grondbezit hebben gekend.
38. Dit wordt betoogd in *Dark Emu* van Bruce Pascoe (2014); of je deze technische definitie van landbouw nu aanvaardt of niet, de bewijskracht van het door hem voorgelegde vondstmateriaal is overweldigend, en toont aan dat inheemse bevolkingsgroepen hun grondgebieden regelmatig bewerkten, bebouwden en verbeterden, en dat al duizenden jaren zo hadden gedaan.
 39. Het bestaan van ongelijkheden en uitbuiting in het verleden ondermijnt op geen enkele manier de aanspraken van inheemse groepen op eigendomsrechten, tenzij iemand wil beweren dat alleen groepen die in de een of andere denkbeeldige natuurtoestand leven recht hebben op schadeloosstelling.
 40. Marquardt 1987, p. 98.
 41. Frank Cushing, van het Bureau of American Ethnology, was een van de eersten die systematisch onderzoek ging doen naar de overblijfselen van de in de zeventiende en achttiende eeuw in verval geraakte samenleving van de Calusa. Cushing kwam, zelfs met de rudimentaire archeologische methoden van zijn tijd, tot conclusies die door later onderzoek zijn bevestigd: ‘Dat de bewoners van de Keys zich in deze richting hebben ontwikkeld, blijkt uit alle ruïnes in dit gebied – klein of groot – die al zo lang geleden zijn gebouwd en toch de stormen hebben doorstaan die sindsdien het vasteland hebben geteisterd; en dat blijkt ook op stille maar nog welsprekendere wijze uit alle grote groepen schelpenheuvels op deze Keys, die zijn aangelegd voor de huizen en tempels van de stamhoofden; uit elk lang kanaal dat is gemaakt met materialen die op trage en moeizame wijze zijn gewonnen uit de diepe zee. Daarom kan er, naar mijn mening, geen twijfel over bestaan dat het uitvoerende aspect van het bestuur bij deze oude bewoners van de Keys sterker was ontwikkeld dan het maatschappelijke, en wel in zo’n buitensporige mate dat dat niet alleen tot het ontstaan van een groep totempriesters en hoofdmannen heeft geleid, zoals ook bij de Pueblo’s het geval was, maar tot méér dan dat, namelijk tot de ontwikkeling van een bevoorrechte klasse, en van hoofdmannen die zelfs in het burgerleven wat hun macht en ambtstermijn betreft nauwelijks van vorsten te onderscheiden waren.’ (Cushing 1896, p. 413; voor recentere onderzoeksverslagen, zie Widmer 1988; Santos-Granero 2009).
 42. Voor een kort overzicht van de gegevens over de wijze waarop de Calusa in hun levensonderhoud voorzagen en de sociaaleconomische implicaties daarvan, zie Widmer 1988, p. 261-276.
 43. Flew 1989.
 44. Trouillot 2003.
 45. Denk maar eens aan de reactie van Otto von Kotzebue, commandant van het Russische schip Rurik, toen hij in november 1824 voor het eerst de Sacramento-rivier in zicht kreeg: ‘De vele rivieren die door dit vruchtbare land stromen zullen voor toekomstige kolonisten van groot nut zijn. De lageregelegen gebieden zijn zeer geschikt voor de rijstteelt en de hoger gelegen gebieden zouden door de buitengewone kracht van de grond de allerbeste tarweoogsten opleveren. De wijnstok zou hier tot groot voordeel kunnen worden verbouwd. Overal langs de oevers groeien druiven in het wild, in even grote overvloed als het onkruid: de trossen zijn groot, en de druiven, hoewel klein, zeer zoet en aangenaam van smaak. Wij aten ze dikwijls in aanzienlijke hoeveelheden en ondervonden er geen hinder van. De indi-

- anen aten er ook gulzig van.’ Geciteerd in Lightfoot en Parrish 2009, p. 59.
46. Nabokov 1996, p. 1.
 47. In Florida worden stenen werktuigen aangetroffen samen met mastodontbotten van minstens veertienduizend jaar oud (Halligan et al. 2016). Aanwijzingen voor vroege kustpenetratie in Amerika via de zogenaamde ‘kelp highway’ zijn voorgelegd door Erlandson et al. 2007.
 48. In een inmiddels klassiek geworden verhandeling hebben Bailey en Milner (2002) een krachtig pleidooi gehouden voor de centrale rol van aan de kust levende jagers-verzamelaars in de evolutie van menselijke samenlevingen tussen het laatpleistoceen en het middenholoceen, waarin ze signaleerden hoe sterk ons conventionele beeld van de vroege menselijke demografie is vertekend door de zeespiegelstijging, waardoor een groot deel van het vondstmateriaal onder water is komen te liggen. De in het Zweedse West-Skåne gelegen landtong Tågerup, en meer in het algemeen de regio Zuid-Scandinavië, bieden uitstekende voorbeelden van grootschalige mesolithische nederzettingen die langdurig hebben bestaan; en voor elk van deze nog bestaande oeroude kustlandschappen dienen we ons nog honderden andere voor te stellen, die al lange tijd verborgen liggen onder de golven (Larsson 1990; Karsten en Knarrström 2013).
 49. Voor een gedetailleerdere analyse van het goddelijk koningschap bij de Natchez, zie Graeber en Sahlins 2017, p. 390-395. De enige reden waarom we weten dat de macht van de Grote Zon zo beperkt was, was dat de Fransen en Engelsen, toen ze met elkaar concurreerden om bondgenoten, constateerden dat alle Natchezdorpen hun eigen, vaak tegenstrijdige, buitenlandbeleid voerden, ongeacht wat de Grote Zon hun opdroeg. Als de Spanjaarden zich in hun contacten uitsluitend tot het hof hadden beperkt, was deze kant van de zaak hun wellicht volledig ontgaan.
 50. Woodburn 2005, p. 26. Wel dienen we daaraan toe te voegen dat het geen moeite kost om andere voorbeelden te vinden van vrije samenlevingen (bijvoorbeeld in het oorspronkelijke Californië of Vuurland), waarin geen enkele volwassene het ooit zou wagen om een ander een rechtstreeks bevel te geven, en waar de enige uitzondering op die regel zich voordoet tijdens rituele maskerades, als de goden, geesten en voorouders die wetten opleggen en overtredingen bestraffen, verondersteld worden op de een of andere manier aanwezig te zijn; zie ook Loeb 1927; ook Sahlins’ essay over de ‘original political society’, waarmee Graeber en Sahlins 2017 openen.
 51. Voor een beschrijving, zie Turnbull 1985.
 52. Vrouwen moeten doen alsof ze niet weten dat het eigenlijk hun eigen broers en echtgenoten zijn, enzovoort. Niemand weet precies of de vrouwen dat echt weten (al lijkt het vrij zeker dat ze dat wél weten), of de mannen echt weten dat de vrouwen het weten, of de vrouwen weten dat de mannen weten dat zij het weten, enzovoort...
 53. Dat is de reden waarom, zoals MacPherson – onze voornaamste bron hier – opmerkt in zijn *Political Theory of Possessive Individualism* (1962), negatieve rechten voor ons zoveel logischer zijn dan positieve rechten. Ondanks het feit dat het *VN-Handvest van de Rechten van de Mens* werk en een broodwinning garandeert als fundamentele mensenrechten, wordt geen enkele staat ooit beschuldigd van schending van de mensenrechten als hij mensen zonder werk laat zitten of subsidies op basisvoedsel afschaft, zelfs al leidt dat tot wijdverbreide honger. Staten worden alleen beschuldigd van schendingen als er sprake is van ‘inbreuken’ op de persoon.

54. Inheemse landeigendomsaanspraken gaan bijna altijd gepaard met het aanroepen van een of andere notie van het sacrale: heilige bergen, heilige gebieden, aardmoeders, voorouderlijke begraafplaatsen, enzovoort. Dit is juist een manier om zich te verzetten tegen de heersende ideologie, waarin het sacrale in laatste instantie bestaat uit de vrijheid die voortkomt uit het vermogen om absolute, exclusieve eigendomsaanspraken te maken.
55. Lowie 1928.
56. Walens 1981, p. 56-58 geeft een uitgebreide analyse van feestschalen of -schotels van de Kwakiutl, die tegelijk lichamelijk en onlichamelijk bezit zijn omdat ze kunnen sterven en reïncarneren.
57. Lowie 1928, p. 557; zie ook Zedeño 2008.
58. Fausto 2008; zie ook Costa 2017.
59. Costa en Fausto 2019, p. 204.
60. Durkheim 1915, Book Two, Chapter One: 'The Principal Totemic Beliefs: the Totem as Name and Emblem'; zie ook Lévi-Strauss 1966, p. 237-244.
61. Strehlow 1947, p. 99-100.
62. Zoals in zoveel voorbeelden van wat wij 'vrije samenlevingen' noemen, wordt tijdens de opvoeding door de moeder het bijbrengen van een gevoel van autonomie en onafhankelijkheid nagestreefd, terwijl de opvoeding door de man – omdat de beproevingen van de Australische inwijdingsceremoniën inderdaad bedoeld waren om een proces van 'opgroeien' te voltooien – ervoor moest zorgen dat, althans in die contexten, precies de tegenovergestelde instincten op de voorgrond traden. In dit verband is het vermeldenswaard dat er een aanzienlijke literatuur bestaat, te beginnen met Barry, Child en Bacon 1959, die suggereert dat, zoals Gardner het formuleerde, 'hoewel non-jagers-verzamelaars de neiging hebben om kinderen te stimuleren tot gehoorzaamheid en verantwoordelijkheid, jagers-verzamelaars juist geneigd zijn om aan te sturen op zelfredzaamheid, onafhankelijkheid en individuele prestaties' (1971, p. 543).

Hoofdstuk 5: Vele seizoenen geleden

1. De inheemse bevolkingscijfers worden sterk betwist, maar men is het erover eens dat de Stille Oceaan kust een van de dichtst bevolkte gebieden van het inheemse Noord-Amerika was; zie Denevan 1992; Lightfoot en Parrish 2009.
2. In Kroebers magistrale *Handbook of the Indians of California* merkt hij op een bepaald moment op dat 'de landbouw slechts één perifeer gebied van de staat had bereikt, de bodem van de Coloradorivier, hoewel de zaad-gebruikende en tamelijk sedentaire gewoonten van vrijwel alle andere stammen het mogelijk zouden hebben gemaakt om deze techniek over te nemen met een betrekkelijk geringe verandering van hun leefgewoonten. Klaarblijkelijk is de bezigheid van het planten voor mensen die gewend zijn aan afhankelijkheid van de natuur een fundamentele vernieuwing dan het lijkt voor diegenen die zich deze praktijk eenmaal eigen hebben gemaakt' (1925, p. 815). Elders erkent hij echter terecht dat een aantal Californische volken – 'de Yurok, Hupa, en waarschijnlijk ook de Wintun en Maidu' – eigenlijk wel degelijk tabak plantten en verbouwden (ibid.: 826). Zo'n enorme conceptuele vernieuwing kan de landbouw dus toch niet geweest zijn. Zoals Bettinger onlangs opmerkte: 'Dat de landbouw in Californië nooit ingang heeft gevonden, is niet te wijten

aan isolement. Californië stond altijd al min of meer rechtstreeks in contact met landbouwers, wier producten af en toe opduiken op archeologische vindplaatsen' (2015, p. 28). Hij stelt dat Californiërs zich gewoon al op superieure wijze hadden aangepast aan de lokale omgeving; al biedt dit geen verklaring voor het systematische karakter van hun afwijzing van de landbouw.

3. Hayden 1990.
4. We zien deze mentaliteit natuurlijk nog steeds: bijvoorbeeld in hoe eindeloos gefascineerd journalisten zijn door het idee dat er ergens op aarde een groep mensen moet zijn van wie kan worden gezegd dat ze sinds het stenen tijdperk in volkomen afzondering hebben geleefd. In werkelijkheid bestaan zulke groepen niet.
5. Toegegeven, dit was niet de enige manier om tentoonstellingen te organiseren: vóór Boas rangschikten de meeste Amerikaanse musea de voorwerpen naar soort: kralenwerk, kano's, maskers, enzovoort.
6. De 'etnologie' is tegenwoordig een ondergeschikte tak van de antropologie, maar in het begin van de twintigste eeuw werd ze beschouwd als de hoogste vorm van synthese, waarbij de uitkomsten van honderden microstudies werden samengebracht om de verbanden en verschillen tussen menselijke samenlevingen te vergelijken en analyseren.
7. Dit is ongetwijfeld begrijpelijk. De aanhangers van het wetenschappelijk racisme brachten theorieën als de 'hamitische hypothese' tot nieuwe extremen. Vooral de publicaties van aanhangers van de Oostenrijks-Duitse *Kulturkreislehre* zijn bekend geworden, maar Britse en Amerikaanse geleerden publiceerden in die tijd net zoveel over dit onderwerp. Een bijzonder aandachtspunt van de etnologische *Kulturkreislehre* was het ontstaan van het monothéïsme, dat lange tijd werd gezien als een unieke en baanbrekende bijdrage van de joodse cultuur aan Europa. Het bestuderen van een buitengewone verscheidenheid van 'herdersculturen', 'herders' en 'veehouders' was op zijn minst ten dele bedoeld om aan te tonen dat er niets bijzonders was aan de religieuze prestaties van de oude Israëlieten, en dat het zeer waarschijnlijk was dat monotheïstische overtuigingen over 'Hoge Goden' zouden opduiken in bijna elke inheemse samenleving die een groot deel van haar tijd doorbracht met het door dorre of steppachtige gebieden drijven van dieren. Met de gepubliceerde debatten over deze kwestie had halverwege de twintigste eeuw een kleine bibliotheek kunnen worden gevuld, te beginnen met Wilhelm Schmidts twaalfdelige *Der Ursprung der Gottesidee*: 1912-1955).
8. Wissler 1927, p. 885.
9. Zo schreef E.B. Tylor, de grondlegger van de Britse antropologie, 'hoewel de *cat's cradle* (in Nederland wel bekend als de 'kinderwieg' – vert.) nu in heel West-Europa bekend is, heb ik er in ons deel van de wereld geen enkele verwijzing naar gevonden die zelfs maar bij benadering uit de oudheid stamt. Deze knoop is wel bekend in Zuidoost-Azië, en de meest plausibele verklaring lijkt te zijn dat dit het centrum van zijn oorsprong is, vanwaar hij westwaarts naar Europa is gemigreerd, en oostwaarts en zuidwaarts door Polynesië en de rest van de wereld'. (1879, p. 26). Een JSTOR-zoekopdracht naar 'string figures' in antropologische tijdschriften tussen 1880 en 1940 levert 212 resultaten op, en 42 artikelen met 'string figures' in de titel.
10. Verzameld in Mauss 1968-1969, en nu ook gebundeld en vertaald in het Engels, met commentaar en historische context, in Schlanger 2006.

11. Sinds de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw hebben antropologen zich eerst tot structureel-functionalistische paradigma's gewend, en naderhand tot andere paradigma's die zich meer op culturele betekenissen richtten. In beide gevallen kwamen ze echter tot de conclusie dat de historische oorsprong van gebruiken geen bijzonder interessante vraag is, omdat die bijna niets zegt over de huidige betekenis ervan.
12. Zie Dumont 1992, p. 196.
13. Dit stond in zekere zin dichter bij de benadering die tegenwoordig wordt voorgestaan in het onderzoek naar cultuurverbreiding, hoewel de eendoorzaken nu meestal worden gezocht in universele eigenschappen van het menselijke kenvermogen (bijvoorbeeld Sperber 2005).
14. Mauss, in Schlanger 2006, p. 44, en zie ook p. 69, 137.
15. Voor een algemeen overzicht en geschiedenis van de volken, ecologie en materiële cultuur van de noordwestkust zie Ames en Maschner 1999; voor hetzelfde in Aboriginal-Californië zie Lightfoot en Parrish 2009.
16. Bijv. Hayden 2014.
17. Dergelijke brede onderscheidingen op basis van voedselvoorkeuren en beschikbaarheid van hulpbronnen lagen aan de basis van 'cultuurgebieden', zoals deze in het begin van de twintigste eeuw door Clark Wissler en anderen voor het eerst werden gedefinieerd. In *The American Indian* (1922) definieerde Wissler in feite eerst 'voedselgebieden', die hij vervolgens onderverdeelde in verschillende 'cultuurgebieden'. Voor recentere en kritische visies op deze brede ecologische classificaties zie Moss 1993; Grier 2017. Het is vermeldenswaard dat de aan- of afwezigheid van slavernij geen enkele rol speelt in de 'cultuurgebieden' die Wissler in zijn invloedrijke boek beschreef. (Toegegeven, slavernij was ongebruikelijk bij de inheemse samenlevingen van Noord-Amerika, maar het verschijnsel bestond wél.)
18. In werkelijkheid had hij het over een groep verwante volken, voornamelijk de Yurok, Karuk en Hupa, die zeer vergelijkbare culturele en sociale instituties deelden, ook al spraken ze onderling volkomen niet-verwante talen. In de antropologische literatuur worden de Yurok vaak gebruikt als representanten van de Californiërs in het algemeen (net zoals de 'Kwakiutl' vaak voor alle volken aan de noordwestkust staan), wat jammer is omdat ze, zoals we nog zullen zien, in sommige opzichten juist heel ongewoon waren.
19. Goldschmidt 1951, p. 506-508. In feite was dit alles zelfs voor Californië ongewoon: zoals we zullen zien gebruikten de meeste Californische samenlevingen schelpengeld, maar iemands bezit werd na zijn of haar dood ritueel vernietigd.
20. Benedict 1934, p. 156-195. De vergelijking tussen de samenlevingen aan de noordwestkust en de adellijke huishoudens van middeleeuws Europa werd uitgewerkt door Claude Lévi-Strauss in een stuk dat vooral bekend is om zijn definitie van 'huissamenlevingen' (*house societies, systèmes à maison*), en dat in het Engels herdrukt is als onderdeel van zijn verzamelde essays in 'Anthropology and Myth' (Lévi-Strauss 1987, p. 151; en zie ook Lévi-Strauss 1982 [1976]).
21. Hajda (2005) geeft een gedetailleerde beschrijving van de verschillende vormen van slavernij aan de benedenloop van de Columbia-rivier en verder noordelijk aan de noordwestkust; en van de wijze waarop die zich in de vroege periode van het contact met de Europeanen (1792-1830) hebben ontwikkeld. Maar ze gaat niet in op het bredere contrast met inheemse samenlevingen ten zuiden van Cape Mendocino, die de slavernij volledig verwierpen.

22. Sahlins 2004, p. 69.
23. Goldschmidt 1951, p. 513.
24. Drucker 1951, p. 131.
25. Elias 1969.
26. Zie Boas en Hunt 1905; Codere 1950. In het begin van de twintigste eeuw beschouwden etnologen de incidentele introductie van dergelijke praktijken in Noord-Californische samenlevingen als zeer exotisch en abnormaal, zoals bijvoorbeeld in Leslie Spiers (1930) studie over de Klamath, die nadat ze paarden waren gaan gebruiken de slavernij en enkele aspecten van de potlatch hebben ingevoerd.
27. Powers 1877, p. 408; Vayda 1967; Goldschmidt en Driver 1940.
28. Zie vooral Blackburn 1976, p. 230-235.
29. Chase-Dunn en Mann 1998, p. 143-144. Napoleon Chagnon (1970, p. 17-18) ging zelfs zover om te stellen dat '...het functioneel noodzakelijk was voor de Yurok om dentalia [sieraaden van schelpen of beenderen, die werden gebruikt als geld] te "verlangen", maar alleen als ze die van hun burens kregen. Het sociale prestige dat gepaard ging met het op deze manier verkrijgen van rijkdom zorgde voor een stabielere aanpassing aan de verdeling van hulpbronnen door handel als alternatief te laten dienen voor plunderingen wanneer er lokaal een tekort was'.
30. Zie Donald 1997.
31. Ames 2008; cf. Coupland, Steward en Patton 2010.
32. Het argument voor een vorm van sociale stratificatie in deze vroege periode is op overtuigende wijze uiteengezet in talrijke baanbrekende werken van de archeoloog Kenneth Ames (bijvoorbeeld Ames 2001).
33. Arnold 1995; Ames 2008; Angelbeck en Grier 2012.
34. Santos-Granero 2009.
35. Patterson 1982; en daarom Goldman over de slaven van de Kwakiutl: 'Als gevangen vreemdelingen hadden ze geen verwantschapsbanden met hun nieuwe thuis, en geen echte banden meer met hun oorspronkelijke stammen en dorpen. Als personen die met geweld van hun wortels waren losgerukt, verkeerden de slaven in een toestand die gelijkstond aan de dood. En omdat ze zich op de rand van de dood bevonden, waren ze naar de maatstaven van de Kwakiutl geschikte slachtoffers voor kannibalistische feesten' (1975, p. 54).
36. Patterson 1982; Meillasoux 1996.
37. Santos-Granero 2009, p. 42-44.
38. Zie Wolf 1982, p. 79-82.
39. Volgens Santos-Granero, die zorgvuldig informatie heeft verzameld over wat overvallers eigenlijk zeiden te doen.
40. Fausto 1999.
41. Santos-Granero 2009, p. 156. Dit is vermoedelijk niet slechts een vergelijking: in de meeste slaven houdende samenlevingen in het Amazonegebied hadden slaven kennelijk de formele status van huisdieren; huisdieren werden op hun beurt, zoals we al opmerkten, in een groot deel van het Amazonegebied gezien als het paradigma voor een meer algemeen idee van eigendom (zie ook Costa 2017). Zo werden honden, paarden, papegaaien en slaven na de dood van hun eigenaar, ondanks de vriendelijke wijze waarop ze werden behandeld, doorgaans allemaal ritueel geofferd (Santos-Granero, op. cit.: 192-194).

42. Zie ook Graeber 2006. In dit verband is het interessant dat de Guaicurú, hoewel ze boeren gevangennamen, degenen die ze als slaven namen niet tewerkstelden bij het planten of verzorgen van gewassen, maar hen integreerden in hun eigen levenswijze als jagers-verzamelaars.
43. Powers 1877, p. 69.
44. Ze behoorden tot de eersten in het kustgebied van de Stille Oceaan die bezweken aan door handelaren en kolonisten geïntroduceerde ziekten. Gecombineerd met genocidale aanvallen veroorzaakte dit in de negentiende eeuw een bijna volledige demografische ineenstorting van de Chetco en naburige groepen. Als gevolg daarvan zijn er geen gedetailleerde studies naar deze groepen die we kunnen vergelijken met de twee grote ‘cultuurgebieden’ van Californië en de noordwestkust, aan weerszijden van hun vroegere territoria. Deze complexe subsector van de kust, tussen de Eel-rivier en de monding van de Columbia-rivier, leverde aanzienlijke classificatieproblemen op voor wetenschappers die de grenzen van deze cultuurgebieden probeerden af te bakenen, en de kwestie van hun verwantschap blijft tot op de dag van vandaag omstreden. Zie Kroeber 1939; Jorgensen 1980; Donald 2003.
45. De historiciteit van de mondelinge verhalen van de Eerste Naties over oude migraties en oorlogen aan de noordwestkust is het onderwerp geweest van een vernieuwende studie die archeologie combineert met statistische modellering van demografische verschuivingen waarvan wetenschappelijk is vastgesteld dat ze zich meer dan duizend jaar geleden hebben voorgedaan. De auteurs concluderen dat ‘...de mondelinge overlevering van de inheemse bevolking nu aan een uiterst strenge toetsing is onderworpen. Ons resultaat – dat de [in dit geval] mondelinge overlevering van de Tsimshian correct is (naar behoren niet-weerlegd) in haar verslag van gebeurtenissen van meer dan duizend jaar geleden – is een belangrijke mijlpaal in de evaluatie van de geldigheid van inheemse mondelinge tradities’ (Edinborough et al. 2017, p. 12440).
46. We kunnen niet weten hoe gangbaar dergelijke waarschuwendes verhalen waren, omdat het niet het soort verhalen is dat vroege waarnemers waarschijnlijk zouden hebben opgetekend. (Dit specifieke verhaal is alleen bewaard gebleven omdat Chase meende dat de Wogies Japanners zouden kunnen zijn geweest die schipbreuk hadden geleden!)
47. Spott en Kroeber 1942, p. 232.
48. Het is intrigerend dat in sommige delen van Californië het gebruik van eikels als basisvoedsel al tot zo’n vierduizend jaar geleden kan worden getraceerd, en dat is lang voor de intensieve exploitatie van vis. Zie Tushingham en Bettinger 2013.
49. Aan de noordwestkust gaat de grootschalige oogst van zalm en andere anadrome soorten terug tot vierduizend jaar geleden en is deze tot voor kort een hoeksteen van de inheemse economie gebleven. Zie Ames en Maschner 1999.
50. Suttles 1968.
51. Turner en Loewen 1998.
52. Neem bijvoorbeeld de beschrijving van Joaquin Miller (1873, p. 373-374) in zijn *Life Amongst the Modocs, Unwritten History*: ‘Hier passeerden we bosjes prachtige eiken. Hun stammen hebben een doorsnede van vijf en zes voet, en de takken waren op dat moment bedekt met eikels en tamelijk vol met maretak. Toen we afdaalden naar de oevers van de rivier de Pit, hoorden we het gezang en geschreeuw van indiaanse meisjes die eikels aan het verzamelen waren. Ze zaten boven in de eiken en waren half bedekt met maretak. Ze sloegen de eikels eraf met

stokken, of hakten de kleine takjes af met tomahawks, en de oudere squaws raapten ze van de grond en gooiden ze over hun schouders in manden die ze met een riem om het voorhoofd droegen.' (Vervolgens weidt hij uit over het feit dat indiaanse meisjes buitengewoon kleine en aantrekkelijke voetjes hebben, ondanks het feit dat ze geen strakke schoenen in Europese stijl dragen, waarmee hij een 'populair waanidee' aan de kaak stelt onder overrijverige moeders in de kolonistengemeenschappen van die tijd: voeten konden vrij zijn en toch elegant.)

53. Zoals Bettinger het formuleert, is de eikel '...zo sterk achtergeladen (*back-loaded*) dat de winning ervan om er een voorraad van aan te leggen weinig tijdswinst oplevert [...] met navent minder potentieel voor het ontwikkelen van ongelijkheid, het aanlokken van overvallers of de ontwikkeling van organisatorische middelen om zich te verdedigen of wraak te nemen' (2015, p. 233). Zijn betoog komt er kennelijk op neer dat wat de verre voorouders van de Maidu, Pomo, Miwok, Wintu en andere Californische groepen op de korte termijn aan voedingswaarde inleverden, op de lange termijn werd gecompenseerd door een grotere voedselzekerheid.
54. Veel van wat we in de voorgaande paragrafen hebben voorgelegd, is gebaseerd op een uitvoeriger betoog van Tushingham en Bettinger (2013), maar de grondslag van hun benadering – inclusief de suggestie dat foerageerslavernij geworteld is in de seizoensgebonden exploitatie van aquatische hulpbronnen – is terug te vinden in publicaties die helemaal teruggaan tot Herman Nieboers *Slavery as an Industrial System* (1900).
55. Voor een algemene reconstructie van de gang van zaken bij traditionele rooftochten aan de noordwestkust, en verdere discussie, zie Donald 1997.
56. Drucker 1951, p. 279.
57. Golla 1987, p. 94.
58. Vergelijk Ames 2001; 2008. Slaven probeerden vaak te ontsnappen, en in veel gevallen met succes – vooral als een aantal slaven uit dezelfde gemeenschap op dezelfde plaats werd vastgehouden (zie bijv. Swadesh 1948, p. 80).
59. Er schijnt een soort overgangszone te zijn geweest aan de benedenloop van de Columbia-rivier waar de slavernij afnam tot verschillende vormen van schuldslavernij, terwijl zich daarachter een grotendeels slavernijvrije zone uitstreekte (Hajda 2005); en voor andere beperkte uitzonderingen zie Kroeber 1925, p. 308-320; Powers 1877, p. 254-275; en Spier 1930).
60. MacLeod 1928; Mitchell 1985; Donald 1997.
61. Kroeber 1925, p. 49. Macleod (1929, p. 102) was hier niet van overtuigd en wees op het bestaan van soortgelijke juridische mechanismen bij de Tlingit en andere groepen aan de noordwestkust, die de 'onderwerping van vreemde groepen, het afdwingen van schattingen en het tot slaaf maken van gevangenen' niet verhinderden. Toch zijn alle bronnen het erover eens dat de enige echte slaven in Noordwest-Californië schuldsclaven waren, en dat zelfs die gering in aantal waren (cf. Bettinger 2015, p. 171). Als de door Kroeber genoemde mechanismen niet werkten, dan is er dus kennelijk wel een ander mechanisme voor de onderdrukking van de slavernij werkzaam geweest.
62. Donald 1997, p. 124-126.
63. Goldschmidt 1951, p. 514.
64. Brightman 1999.
65. Boas 1966, p. 172; vgl. Goldman 1975, p. 102.
66. Kan 2001.

67. Lévi-Strauss 1982.
68. Garth 1976, p. 338.
69. Buckley 2002, p. 117; vgl. Kroeber 1925, p. 40, 107.
70. 'Het noordwesten is misschien ook het enige deel van Californië dat slavernij kende. Deze instelling beruhte hier volledig op een economische basis. De Chumash kunnen slaven hebben gehouden, maar precieze informatie ontbreekt. De stammen van de Colorado-rivier hielden vrouwen gevangen om gevoelsredenen, maar exploiteerden hun arbeid niet' (Kroeber 1935, p. 834).
71. Loeb 1926, p. 195; DuBois 1935, p. 66; Goldschmidt 1951, p. 340-341; Bettinger 2015, p. 198. Bettinger merkt op dat (archeologisch zichtbare) ongelijkheid in welvaart gestaag afnam na de introductie van dentalia (schelpen en botten gebruikt als geld) in Centraal-Californië, en betoogt dat het algehele effect van de introductie van geld lijkt te zijn geweest dat de schuldverhoudingen werden beperkt, en dat daardoor de algehele afhankelijkheid en 'ongelijkheid' afnamen.
72. Pilling 1989; Lesure 1998.
73. Hoewel krijgsgevangenen in andere delen van Californië – waar de stammen de collectieve verantwoordelijkheid daarvoor op zich namen – snel werden vrijgekocht, ziet het er naar uit dat dit hier aan de afzonderlijke families werd overgelaten. Schuldslavernij lijkt te zijn voortgekomen uit betalingsonmacht. Bettinger (2015, p. 171) suggereert dat deze nexus van schuld en oorlogvoering een gedeeltelijke verklaring zou kunnen vormen voor de demografische fragmentatie van Noordwest-Californische groepen en het uiteenvallen van collectieve groepen, die om te beginnen al nooit erg sterk waren geweest (zo waren er geen totemclans), maar verder naar het zuiden wel bestonden. Een vroege bron (Waterman 1903, p. 201) voegt hieraan toe dat moordenaars die geen schadevergoeding konden betalen, maar niet tot slavernij werden gedwongen, een schande vormden voor hun gemeenschap en zich terugtrokken in afzondering, waar ze vaak ook bleven nadat ze hun schulden hadden ingelost. De algehele situatie begon een beetje op een klassensysteem te lijken, omdat mannen met erfelijke rijkdom vaak oorlogen begonnen, leidinggaven aan de daarop volgende vredesceremoniën en vervolgens het beheer voerden over de daaruit voortvloeiende schuldregelingen – waarbij de ene klasse van armere gezinnen tot een marginale status verviel, zodat de leden van deze huishoudens in kleine patrilineaire groepjes over het landschap verspreid raakten, terwijl een andere klasse zich als afhankelijkjes rond de overwinnaars concentreerde. In tegenstelling tot de situatie aan de noordwestkust was de mate waarin landheren hun 'slaven' tot werken konden dwingen echter zonder meer beperkt (Spott en Kroeber 1942, p. 149-153).
74. Zoals verder beargumenteerd in Wengrow en Graeber (2018), met daaropvolgend commentaar van regionale experts in de archeologie en antropologie van de jagers-verzamelaars van de Westkust en hun nakomelingen, plus een reactie van de auteurs.

Hoofdstuk 6: Adonistuintjes

1. *Phaedrus* 276B.
2. Voor de eerste opvatting, zie Detienne 1994, en voor de tweede, Piccaluga 1977.
3. Uit het kinderboek *Where the Wild Things Are* (1963). *Max en de maximonsters*. Rotterdam: Lemniscaat 2017.

4. Mellaart 1967.
5. Ons beeld van de vindplaats volgt grotendeels het beeld dat de recente opgraver Ian Hodder ervan heeft ontwikkeld, alleen hebben wij meer de nadruk gelegd op het belang van seizoensgebonden variaties in de sociale structuur. Zie Hodder 2006; en voor verdere informatie, afbeeldingen en databases, zie ook catalhoyuk.com, met verwijzingen naar diverse onderzoeksverslagen. Naar sommige delen hiervan wordt hieronder nogmaals verwezen.
6. Meskell et al. 2008.
7. Zie bijvoorbeeld Gimbutas 1982. Recentere studies wijzen erop dat Gimbutas' publicaties de frequentie van vrouwelijke vormen binnen de verzameling neolithische beeldjes vaak opblazen, en dat die verzameling bij nadere bestudering een evenwichtiger verhouding van uitgesproken vrouwelijke, uitgesproken mannelijke, gemengde of eenvoudigweg seksloze vormen bevat (bijvoorbeeld Bailey 2017).
8. Charlene Spretnak (2011) bespreekt de opeenvolgende golven van kritiek op Gimbutas en geeft verdere referenties.
9. De belangrijkste publicatie over de genomica van steppemigratie is Haak et al. 2015. Kort na de publicatie van deze resultaten hield de eminente prehistoricus Colin Renfrew een lezing aan de Universiteit van Chicago onder de titel 'Marija Rediviva [Marija Opnieuw Geboren]: DNA and Indo-European Origins'. Hij suggereerde dat Gimbutas' 'kurgan-hypothese' op 'magnifieke wijze' was bevestigd door het onderzoek van oud DNA, dat verbanden suggereert tussen de verbreiding van de Indo-Europese talen en de westwaartse verbreiding van het Yamnaya-cultuurcomplex vanuit de steppe ten noorden van de Zwarte Zee in het late vierde en vroege derde millennium v.C. Hierbij dient te worden vermeld dat deze bevindingen in strijd zijn met Renfrews eigen hypothese (1987) dat de Indo-Europese talen in Anatolië zijn ontstaan en zich enkele millennia eerder samen met de neolithische landbouwculturen hebben verbreid. Andere archeologen vinden de genomische gegevens nog te grof om te kunnen spreken van grootschalige migraties, laat staan dat er verbanden kunnen worden gelegd tussen biologische overerving, materiële cultuur en de verbreiding van talen. (Voor een uitgebreide kritiek, zie Furholt 2018.)
10. Zie hier Sanday's *Women at the Center* (2002). Sanday merkt op dat Gimbutas de term 'matriarchaat' afwijst omdat ze die als een spiegelbeeld van het patriarchaat ziet, en die dus de implicatie met zich zou meedragen van autocratische heerschappij of politieke dominantie, en dat Gimbutas daarom de voorkeur geeft aan 'matrisch'. Sanday merkt op dat de Minangkabau zelf de Engelse term 'matriarchaat' hanteren, maar die in andere zin gebruiken (ibid.: 230-237).
11. Zie Hodder 2003; 2004; 2006, plaat 22. Zie voor het meest recent ontdekte beeldje van een (bejaarde?) vrouw in kalksteen ook het korte maar informatieve item van Chris Kark in *Stanford News*, 'Archaeologists from Stanford find an 8,000-year-old "goddess figurine" in central Turkey' (2016), inclusief commentaar van belangrijke onderzoekers.
12. Voor de aantallen waarschijnlijk gemaskerde beeldjes die in deze streken worden aangetroffen, en de verbanden tussen beeldjes en andere neolithische voorstellingen van gemaskerde menselijke vormen, zie onder anderen Belcher 2014, passim; Bánffy 2017.
13. Hodder 2006, p. 210, met verdere verwijzingen.
14. Hodder en Cessford 2004.
15. Çatalhöyük bestaat eigenlijk uit twee belangrijke archeologische terpen. Alles wat we tot

- nu toe hebben besproken, is van toepassing op de vroege ‘East Mound’, terwijl de ‘West Mound’ vooral betrekking heeft op latere perioden in de prehistorie, die buiten het bestek van deze uiteenzetting vallen.
16. Matthews 2005.
 17. Zie Fairbairn et al. 2006.
 18. Van het soort dat we in hoofdstuk 3 hebben besproken.
 19. Bogaard et al. 2014, met verdere verwijzingen.
 20. Arbuckle 2013; Arbuckle en Makarewicz 2009.
 21. Zie Scheffler 2003.
 22. In termen van milieugeschiedenis vallen de hooglandgebieden van de Vruchtbare Sikkil binnen de Iranes-Turanese bioklimatologische zone. De huidige reconstructies suggereren dat de loofbossen in deze regio niet zijn ontstaan als rechtstreeks gevolg van warmere en nattere omstandigheden aan het begin van het holoceen, maar in belangrijke mate voortkwamen uit de aanvankelijk door foeragerende bevolkingsgroepen en vervolgens door landbouwers en veehouders uitgevoerde landschapsbeheerstrategieën (Asouti en Kabuku 2014).
 23. Op basis van de analyse van verkoold houtresten, aangetroffen op archeologische vindplaatsen, reconstrueren Asouti et al. (2015) een vochtiger milieu voor deze regio in het vroegholoceen, met aanzienlijk meer bosgebied dan nu, vooral langs en nabij de Jordaanvallei. In de richting van de Middellandse Zeekust fungeerden deze laaglandgebieden als refugia voor hout- en graslandsoorten, die continu hebben overleefd tijdens het meest recente glaciaal maximum en in het vroegholoceen.
 24. Prehistorici hebben geëxperimenteerd met allerlei verschillende manieren om de Vruchtbare Sikkil in te delen in ‘cultuurgebieden’ of ‘interactiegebieden’ die overeenkomen met de belangrijkste verschillende perioden waarin ze de prehistorie hebben ingedeeld, zoals het laat- en het epi-paleolithicum, en het vroeg- of prekeramisch neolithicum. De geschiedenis van deze verschillende indelingen wordt besproken en geëvalueerd door Asouti (2006). Hier volgen wij het door Sherratt (2007) geschetste onderscheid, dat meer is gebaseerd op de correlatie van brede ecologische en culturele patronen dan op geïsoleerde (en tamelijk arbitraire) categorieën van archeologische gegevens, zoals verschillende manieren om stenen werktuigen en wapens te vervaardigen. De indeling van Sherratt heeft ook het voordeel dat de teleologische tendensen worden vermeden die in sommige andere werken worden aangetroffen, en waarbij ervan wordt uitgegaan dat alle bewijzen van culturele complexiteit (zoals omvangrijke nederzettingen en architectuur) op de een of andere manier verband moeten houden met de ontwikkeling van de voedselproductie; met andere woorden, Sherratts indeling biedt ruimte voor dergelijke culturele ontwikkelingen binnen foeragerende samenlevingen die niet veel tijd en moeite hebben geïnvesteerd in de domesticatie van planten en dieren.
 25. Voor ambachtelijke specialisatie in vroegneolithische gemeenschappen zie Wright et al. 2008; en, in het algemeen, Asouti en Fuller 2013.
 26. Sherratt 1999.
 27. Willcox 2005; 2007.
 28. Voor West-Iran en Iraaks Koerdistan zie Zeder en Hesse 2000; en voor Oost-Anatolië zie Peters et al. 2017.

29. Asouti en Fuller 2013, p. 314-323, 326-328.
30. Harari 2014, p. 80. NL 2014 (e-boek; geen paginanummer)
31. Hillman en Davies 1990.
32. Maeda et al. 2016.
33. De aanvankelijke groei van permanente dorpen – tussen 13.000 en 11.500 jaar geleden – kan veel te maken hebben gehad met een tijdelijke terugkeer van glaciële weersomstandigheden (bekend als de ‘jongere dryas’-periode) na het einde van de laatste ijstijd, waardoor jagers-verzamelaars in de laaggelegen delen van de Vruchtbare Sikkel zich genoodzaakt zagen om zich te vestigen op goed bewaterde locaties (Moore en Hillman 1992).
34. Deze conclusie is gebaseerd op een combinatie van genetische en botanische gegevens uit monsters die afkomstig zijn uit archeologische opgravingen, zoals hieronder nader wordt toegelicht; voor een samenvatting, zie Fuller 2010; Fuller and Allaby 2010.
35. Zie Willcox et al. 2008; Willcox 2012.
36. Fuller 2007; 2010; Asouti en Fuller 2013, met verdere verwijzingen.
37. Scott 2017, p. 72.
38. Sterker nog, ze wensten het hun slaven niet eens toe.
39. Zoals geopperd door Fuller 2010, p. 10; zie ook Fuller et al. 2010.
40. Op het belang van de landbouw op gebied dat tijdelijk onder water heeft gestaan, is voor het eerst gewezen in een baanbrekend artikel (1980) van Andrew Sherratt; opnieuw gepubliceerd en bijgewerkt in Sherratt 1997.
41. Dergelijke landbouwsystemen waren tot voor kort nog in gebruik op het platteland van India en Pakistan, en ook in het Amerikaanse zuidwesten. Zoals een geograaf opmerkte over de Pueblo-teelt in New Mexico: ‘Plekken van het soort die geschikt zijn voor landbouw volgens dit systeem [...] bestaan al sinds de tijd van de prehistorische nederzettingen; maar de teelt leidt, door de verstoring van het bodemoppervlak, tot erosie en kanaalvorming, die een akker tijdelijk of permanent ruïneren. Zo zijn op één locatie de beste plekken om te planten beperkt in oppervlakte en veranderlijk van ligging. De huidige indianen verstoren, net als hun prehistorische voorouders, de grond nauwelijks, omdat ze niet ploegen, maar het zaad slechts in een gat duwen dat met een plantstok is gemaakt [...] Zelfs bij toepassing van hun methoden moeten akkers periodiek worden verlaten om later opnieuw in gebruik te worden genomen. Een van de hoofdoorzaken van dergelijke verschuivingen in de ligging van de akkers is gelegen in de eigenschappen van efemere beekjes in het alluviatietraject’ (Bryan 1929, p. 452).
42. Zie hiervoor Sanday 1981, met name haar hoofdstuk 2: ‘Scripts for Male Dominance’.
43. Diamond 1987.
44. Zie Murdock 1937; Murdock en Provost 1973.
45. Owen 1994; 1996.
46. Barber 1991; 1994.
47. Soffer et al. 2000.
48. Lévi-Strauss 1966, p. 269. NL 2009 350.
49. Zie MacCormack en Strathern (red.) 1980.
50. We moeten denken aan Silvia Federici’s *Caliban and the Witch* (1998), waarin ze aantoonde hoe in Europa een dergelijke ‘magische’ benadering van productie niet alleen in verband werd gebracht met vrouwen, maar ook met hekserij. Federici stelt dat het uitbannen van

- dergelijke attitudes essentieel was voor de vestiging van de moderne (door mannen gedomineerde) wetenschap, en ook voor de groei van de kapitalistische loonarbeid: ‘...zo moeten we de aanval lezen op de hekserij en op die magische kijk op de wereld die, ondanks alle verwoede pogingen van de Kerk, onder het volk gedurende de middeleeuwen de boven- toon was blijven voeren [...]. In dit perspectief [...] gingen in elk element – kruiden, planten, metalen, en vooral het menselijk lichaam – deugden en krachten schuil die daaraan eigen waren [...] Van handlijnkunde tot waarzeggerij, van het gebruik van toverspreuken tot sympathische genezing, magie opende een groot aantal mogelijkheden [...] Het uitbannen van deze praktijken was een noodzakelijke voorwaarde voor de kapitalistische rationalisering van de arbeid, want magie werd gezien als een ongeoorloofde vorm van macht en een instrument om te verkrijgen wat men wilde zonder te werken [...] “Magie doodt de nijverheid,” klaagde Francis Bacon, die toegaf dat hij niets afstotelijker vond dan de veronderstelling dat men resultaten kon bereiken met een paar nutteloze experimenten, in plaats van in het zweet zijns aanschijns’ (Federici 1998, p. 142).
51. Lévi-Strauss 1966, p. 15./ NL 2009, p. 30.
 52. Wengrow 1998; 2003; en over de evolutie van neolithische telapparaten en het verband met de uitvinding van het schrift, zie ook Schmandt-Besserat 1992.
 53. Vidale 2013.
 54. Schmidt 2006; Köksal-Schmidt en Schmidt 2010; Notroff et al. 2016. Een stenen figuur die bij archeologen bekendstaat als de ‘giftdrager’ draagt ook een menselijk hoofd naar een onbekende bestemming. Afbeeldingen van veel van deze sculpturen en andere vondsten uit Göbekli Tepe zijn te vinden op [https:// www.dainst.blog/ the-tepe-telegrams/](https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/).
 55. Schmidt 1998; Stordeur 2000, fig. 6. 1, 2.
 56. O. Dietrich et al. 2019.
 57. Wat niet wil zeggen dat dergelijke bewijzen voor gewelddadige conflicten geheel ontbreken. De grootste bewaard gebleven collectie menselijke lijken op een vroegholocene vindplaats in het Midden-Oosten is afkomstig van het ten noordoosten van Göbekli Tepe gelegen Körtilik Tepe, op de oever van de Boven-Tigris, ongeveer twintig kilometer van de moderne stad Batman, en ruim binnen de hooggelegen sector van de Vruchtbare Sikkkel. Op deze vindplaats zijn resten van meer dan achthonderd individuen geborgen, waarvan de 446 tot dusver geanalyseerd individuen een groot aantal letsels aan het skelet vertonen. (Van de 269 schedels vertoonde 34,2 procent schedelletsel, waaronder twee vrouwenschedels met penetrerende breuken; bij meer dan 20 procent van de onderzochte individuen werden post-craniale verwondingen aangetroffen, waaronder drie gevallen van genezen breuken aan de onderarm.) Vanwege het ontbreken van andere tekenen van oorlogvoering, zijn deze vondsten geïnterpreteerd – zij het misschien niet volkomen overtuigend – in termen van intermenselijk geweld binnen een gemeenschap van gevestigde jagers-verzamelaars die in een gebied met overvloedige natuurlijke hulpbronnen leefden. Een significant aantal van de in Körtilik Tepe gevonden menselijke resten was onderworpen aan post-mortale modificatie, waaronder de aanwezigheid van snijwonden op menselijke crania, hoewel geen van deze definitief in verband kan worden gebracht met scalperen of koppen-snellen (zoals beschreven door Erdal 2015).
 58. De dierlijke en botanische resten uit Çayönü Tepesi getuigen van een flexibele economie die in de loop van ongeveer drieduizend jaar talrijke veranderingen heeft doorgemaakt. In

de vroege fasen van de vindplaats, waar het hier om gaat, maakten de bewoners op grote schaal gebruik van wilde peulvruchten en noten, maar ook van erwten, linzen en bittere wikke, plus kleinere hoeveelheden wilde granen. Het is waarschijnlijk dat althans enkele van deze gewassen werden verbouwd, maar pas in de latere fasen van de vindplaats zijn er duidelijke bewijzen van plantendomesticatie. Dierlijke resten suggereren dat de bewoners gemengde herders- en jachtstrategieën hanteerden die in de loop van vele eeuwen diverse veranderingen hebben ondergaan, waaronder op bepaalde momenten een sterke afhankelijkheid van varkens en wilde zwijnen, maar ook van schapen, runderen, gazellen en edelherten, en ook van kleiner wild zoals hazen (zie Pearson et al. 2013, met verdere verwijzingen).

59. Voor het Schedelhuis en de analyse van bijbehorende menselijke resten bij Çayönü Tepesi zie Özbek 1988; 1992; Schirmer 1990; Wood 1992; ook Kornienko's (2015) bredere review van bewijs voor ritueel geweld in het noordelijke deel van de Vruchtbare Sikkil. Isotopenanalyse van menselijke resten wijst uit dat de individuen waarvan de lijken in het Schedelhuis zijn terechtgekomen, significant andere diëten hadden gehad dan de elders op de vindplaats begraven personen, wat zou kunnen wijzen op lokale statusverschillen (Pearson et al. 2013), of mogelijk op de opname van buitenstaanders in de lokale funeraire rituelen.
60. Allsen (2016) geeft een uitvoerig verslag van de praktische en symbolische relaties tussen jacht en monarchie in de Euraziatische geschiedenis, die opmerkelijk consistent blijken te zijn van het Midden-Oosten tot India, Centraal-Azië en China, en van de oudheid tot aan de tijd van de British Raj.
61. Gresky et al. 2017.
62. Ongetwijfeld waren deze contrasten ook te vinden binnen deze beide samenlevingen zelf; het belangrijkste verschil ligt in welke waarde er aan deze uiteenlopende bezigheden werd gehecht, en welke werden geselecteerd als basis voor artistieke en rituele systemen. Voor de algehele afwezigheid van genderhiërarchie in vroegneolithische samenlevingen van de zuidelijke Levant, en aanwijzingen dat vrouwen op gelijke voet deelnamen aan rituele en economische activiteiten, zie ook Peterson 2016.
63. Kuijt 1996; Croucher 2012; Slon et al. 2014.
64. Santana 2012.
65. Geconfronteerd met voorwerpen die ze niet kunnen verklaren, nemen archeologen vaak hun toevlucht tot etnografische analogieën. Een van de gevallen die hier worden besproken is dat van de Iatmul van de Sepik-rivier in Papoea-Nieuw-Guinea, een volk dat zich tot vrij kortgeleden met schedeldecoratie heeft beziggehouden. Voor de Iatmul was schedelportretten maken nauw verbonden met koppensnellen. Over het algemeen begon dit met het afhakken van vijandelijke hoofden tijdens de oorlogvoering, en werd dit uitsluitend door mannen gedaan. Het hoofd van een verslagen vijand werd geëerd door het te versieren met klei, pigmenten, haar en schelpen. Als het eenmaal op deze wijze was getransformeerd, werd het samen met andere schedels verzorgd en 'gevoed' in een speciaal mannenhuis (Silverman 2001, p. 117 e. v.). Dit geval is belangrijk, omdat het aantoonde hoe voorouderverering en het koppensnellen tijdens conflicten in sommige gevallen deel kunnen uitmaken van hetzelfde rituele systeem. In 2008 publiceerde de sociaal-antropoloog Alain Testart een artikel in het tijdschrift *Paléorient* waarin hij betoogde dat iets soortgelijks het geval moet zijn geweest in neolithische samenlevingen in het Midden-Oosten, en dat archeolo-

gen het voor de hand liggende verband tussen schedelportretten en koppensnellen hadden gemist. Dit leidde tot een stroom van verontwaardigde reacties van archeologen in hetzelfde tijdschrift, die wezen op het gebrek aan bewijs voor oorlogvoering tussen deze gemeenschappen, en zelfs stelden dat het modelleren van schedels een rituele strategie was ter bevordering van vreedzame en egalitaire betrekkingen tussen neolithische dorpsbewoners (zoals voor het eerst was betoogd door Kuijt 1996). Wij suggereren hier dat beide partijen in het debat in zekere zin gelijk hadden, maar eigenlijk langs elkaar heen praatten; of liever gezegd het over verschillende kanten van dezelfde medaille hadden. Aan de ene kant moeten we erkennen dat er steeds meer aanwijzingen komen dat roofzuchtig geweld (inclusief het uitstallen van trofeeschedels) op zijn minst van ritueel en symbolisch belang was voor de jagers-verzamelaars in het noordelijke (hooggelegen) deel van de Vruchtbare Sikkel. We kunnen ons echter net zo goed afvragen of schedelportretten (of 'bepleisterde schedels') in de zuidelijker (en lager) gelegen delen van de regio misschien een teken zijn van een omkering van dergelijke waarden. Niet alles hoeft in hetzelfde model te passen omdat het in dezelfde tijd gebeurde, en hier is waarschijnlijk juist het tegenovergestelde het geval.

66. Clarke 1973, p. 11.

Hoofdstuk 7: De ecologie van de vrijheid

1. Voor spectaculaire ontwikkelingen in de productie van stenen potten en kralen in de hoogst gelegen vallei van de Tigris, zie Özkaya en Coşkun 2009.
2. Elinor Ostrom (1990) biedt zowel een scala aan veldonderzoeken en historische voorbeelden, als officiële economische modellen voor het collectieve beheer van gedeelde natuurlijke hulpbronnen; maar de basis was al ruimschoots opgetekend in eerdere onderzoeken, waarvan we hieronder enkele aanhalen.
3. Georgescu-Roegen 1976, p. 215.
4. Periodieke herverdeling van land op plaatselijk niveau is ook besproken in *On the Manners and Customs of the Ancient Irish* (1873) van O'Curry, en in de beroemde verhandeling over *The Indian Village Community* van Baden-Powell (1896). Zie ook: *Collective Institutions in Industrialized Nations* van Enajero (2015).
5. Palestijnse dorpen onder Ottomaans en Brits bewind pasten jaarlijkse herverkaveling toe van gemeenschappelijke weide- en landbouwgrond onder het *masha'a*-pachtstelsel, waarbij eigenaars van aangrenzende percelen hulpbronnen samenvoegden om arbeidsintensieve taken als ploegen, zaaien, wieden en oogsten te verrichten, als antwoord op jaarlijkse schommelingen in regenval (Altran 1986). Op Bali functioneerde natte rijstbouw via een systeem van gekozen 'watercommissies'. Plaatselijke afgevaardigden wonen tempelbijeenkomsten bij, waar jaarlijks het toegangsrecht op land en water wordt besproken op consensuele basis (Lansing 1991). Andere voorbeelden van duurzaam grondbeheer onder een of andere vorm van gemeenschappelijke organisatie is te vinden in de recente geschiedenis van Sri Lanka (Pfaffenberger 1998) en ook van Japan, bijvoorbeeld Brown 2006.
6. Fuller 2010, met nadere verwijzingen.
7. Diamond 1997, p. 178.
8. Bettinger en Baumhoff 1982; Bettinger 2015, p.21-28.
9. Voor een overzicht van hoe dit soort processen plaatsvonden in verschillende delen van de

wereld, zie Fuller en Lucas 2017. Nergens wordt hier het feit ontkend dat gewassen zich regelmatig ‘verplaatsten’ in verschillende delen van de Oude Wereld, en vaak in verassende mate, zoals de verplaatsing in westelijke richting van Chinese gierst naar de Indus, weerspiegeld door de verspreiding in oostelijke richting van tarwe vanuit west/centraal Azië naar China rond 2000 v.C. Maar pogingen (met name door Jones et al. 2011) om dergelijke vroege verplaatsingen van gewassen te kenmerken als voorlopers van de ‘columbiaanse uitwisseling’ in de zestiende eeuw n.C. (zie onder) zijn misplaatst, aangezien ze een aantal belangrijke verschillen negeren. Deze worden nauwkeurig omschreven door Bovin, Fuller en Crowther (2012), die opmerken dat de vroege verplaatsingen van gewassen in Eurazië plaatsvonden binnen een ‘lange-termijn, langzaam groeiend netwerk van connecties en uitwisselingen’ gedurende vele millennia, vaak in eerste instantie in kleine en experimentele hoeveelheden, en niet gedreven door centra van stedelijke uitbreiding, maar door zeer mobiele en vaak kleinschalige intermediaire groepen zoals de bereiden veefokkers van de steppe van Eurazië, of de maritieme nomaden van de Indische Oceaan. Het was juist deze langzame duizendjarige geschiedenis van culturele uitwisseling en gene-flow tussen Europees-Aziatische soorten die het soort ingrijpende ecologische scheuringen voorkwam die plaatsvonden toen diezelfde soorten eenmaal werden losgelaten in Amerika en Oceanië.

10. Crosby 1972; 1986.
11. Zie Richerson, Boyd en Bettinger 2001.
12. Recente schattingen van de bevolking van Amerika voordat de Europeanen aan land kwamen in 1492 komen rond de zestig miljoen uit. De vijftig miljoen hectare landbouwgrond die verloren zijn gegaan is berekend op basis van het gebruik per hoofd van de bevolking. Onderzoek van Koch et al. 2019.
13. Voor eustatische zeespiegelveranderingen in de overgang van het late pleistoceen in het holoceen, zie Day et al. 2012; Pennington et al. 2016; en voor de rol van antropogene activiteiten in veranderende verspreiding van op het land voorkomende soorten in dezelfde tijdsperiode: Richerson et al. 2001; Boivin et al. 2016.
14. Zie Bailey en Milner 2002; Bailey en Flemming 2008; Marean 2014.
15. Boivin et al. 2016, voor meer verwijzingen.
16. *Mesolithic Europe: The Economic Basis* van Clarke (1978) blijft een fundamenteel onderzoek over deze processen; voor een meer up-to-date (en globaal) overzicht zie Mithen 2003; en ook Rowley-Conwy 2001; Strauss et al. (red.) 1990.
17. Bookchin 1982. De gebruikmaking van de titel van Bookchins monumentale werk over sociale economie betekent niet dat we zijn ideeën kunnen volgen over de prehistorie van de mensheid of de oorsprong van landbouw, die zijn gebaseerd op informatie die inmiddels al sinds vele decennia achterhaald is. We vinden echter wel dat we veel kunnen leren van zijn basisinzicht: dat menselijke betrokkenheid met de biosfeer altijd sterk geconditioneerd is door de soorten sociale verhoudingen en sociale systemen die mensen onder elkaar vormen. De wederzijdse differentiatie van fourageur-ecologie aan de Amerikaanse westkust, besproken in hoofdstuk vijf, zou ook een uitstekend voorbeeld zijn van hetzelfde principe.
18. Zoals de antropoloog Eric Wolf ooit zei.
19. Bruce Smith (2001) bespreekt het fenomeen onder de rubriek ‘*low level food production*’, waarmee hij economische systemen beschrijft die ‘het uitgestrekte en diverse middengebied tussen jagen-vissen-foerageren en landbouw’ bezetten.

20. Wild et al. 2004; Schulting en Fibiger (red.) 2012; Meyer et al. 2015; zie ook Teschler-Nicola et al. 1996.
21. Voor een uitgebreid verslag over de uitbreiding van neolithische landbouw naar Europa, opgemaakt uit gedragsecologie en theorieën over culturele evolutie, zie Shennan 2018.
22. Coudart 1998; Jeunesse 1997; Kerig 2003; Van der Velde 1990.
23. Shennan et al. 2013; en zie ook Shennan 2009; Shennan en Edinborough 2006.
24. Haak et al. 2005; 2010; Larson et al. 2007; Lipson et al. 2017.
25. Zvelebil 2006; en voor bewijs van verschil in status gemarkeerd door rijkdom in mesolithische begraafplaatsen zie O'Shea en Zvelebil (1984) over ceremoniën in het gebied van Karelia; Nilsson Stutz (2010) over het zuiden van Scandinavië; en Schulting (1996) over de Bretonse kust.
26. Kashina en Zhulnikov 2011; Veil et al. 2012.
27. Schulting en Richards 2001.
28. Golitko en Keeley (2007) zien vijandige confrontaties voor zich tussen neolithische boeren en de meer gevestigde mesolithische bevolking, met de vermelding dat gefortificeerde dorpen meestal een cluster vormen rond het randgebied van neolithische kolonisatie.
29. Wengrow 2006, hoofdstuk 2 en 3; Kuper en Kroeplin 2006.
30. Wenrow et al. 2014, met verdere verwijzingen.
31. Zie Spriggs 1997; Sheppard 2011.
32. Denham et al. 2003; Golson et al. (red.) 2017; zie ook Yen 1995.
33. Zie Spriggs 1995; de gewoonte van de Lapita om met een bokkensprong over de gevestigde bevolking op onbewoonde plekken terecht te komen wordt misschien deels bevestigd door de vondst van eeuwenoud DNA; zie hiervoor Skoglund et al. 2016.
34. Kirch 1990; Kononenko et al. 2016. Gell (1993) levert een systematische, vergelijkende studie van regionale tradities van bodyart en tatoeëren in recentere Polynesische gemeenschappen, en van hun sociale en conceptuele veranderingen.
35. Holdaway en Wendrich (red.) 2017.
36. Zoals we opmerkten is de Lapitacultuur verbonden met de verspreiding van Austronesische talen. Correlaties tussen de verspreiding van de landbouw en taal lijken waarschijnlijk voor nilotische culturen (en de veel latere Bantoverspreiding van westelijk tot zuidelijk Afrika). Voor een algemene beschouwing van deze en andere gevallen van taal- en landbouwverspreiding, zie Bellwood en Renfrew (red.) 2002. Een verband tussen Indo-Europees en de verspreiding van vroegneolithische landbouw wordt nu onwaarschijnlijk geacht (zie Haak et al. 2015 voor verdere verwijzingen).
37. Capriles 2019.
38. Fausto 1999; Costa 2017.
39. Descola 1994; 2005.
40. Roosevelt 2013.
41. Hornborg 2005; Hornborg en Hill (red.) 2011.
42. 'Complex' is hier het belangrijkste woord – de inheemse kunst van Amazonië is ongelooflijk rijk en divers, met veel regionale en etnische variaties. Desalniettemin hebben analytici vergelijkbare elementen in visuele cultuur aangetroffen, verspreid over verrassend grote gebieden. Voor een Braziliaans perspectief, zie Lagrou 2009.
43. Erickson 2008; Heckenberger en Neves 2009; Heckenberger et al.

44. 2008; Pärssinen et al. 2009.
45. Piperno 2011; Clement et al. 2015; zie ook Fausto en Neves 2018.
46. Arroyo-Kalin 2010; Schmidt et al. 2014; Woods et al. (red.) 2009.
47. Scott 2009.
48. Smith 2001.
49. Bewijs ontleend aan archeologische vindplaatsen in de vallei van de Río Balsas in Mexico; Ranere et al. 2009.
50. Smith 2006.
51. Fuller 2007, p. 911-915.
52. Redding 1998. Dergelijke 'vluchtige belangstelling' nam waarschijnlijk de vorm aan van selectief kuddebeheer waarbij de veefokkerij werd gelimiteerd tot vrouwtjes, waardoor de mannetjes in het wild konden blijven leven.
53. In de archeologische periode die pre-aardewerk neolithicum C (PPNC) wordt genoemd.
54. Colledge et al. 2004; 2005. Het is belangrijk om te vermelden dat een afname in variëteit van gewassen misschien is begonnen *binnen* de Vruchtbare Sikkal, ongeveer rond de tijd dat het neolithische landbouwpakket in noordelijke en westelijke richting via Turkije en de Balkan werd meegenomen naar Europa. Rond 7000 v.C. (het eind van de late pre-aardewerk neolithicum B periode) was de gemiddelde diversiteit van gewassen in vindplaatsen in de Vruchtbare Sikkal gedaald van tien of elf oorspronkelijke gewassen tot niet meer dan vijf of zes. Interessant genoeg is wat er in dit gebied volgde (tijdens de PPNC-periode) een daling in populatie, die samenhangt met het verlaten van grote dorpen en het begin van een meer verspreid patroon van menselijke vestiging.
55. Zie ook Bogaard 2005.

Hoofdstuk 8: Denkbeeldige steden

1. Bijv. Dunbar 1996; 2010.
2. Dunbar 1996, p. 69-71. De cognitieve basis van het getal van Dunbar is afgeleid van vergelijkende onderzoeken van niet-menselijke primaten, die een correlatie suggereren tussen de grootte van de neocortex en de grootte van de groep in verscheidene apen- en mensapensoorten (Dunbar 2002). Het gaat hier niet om het belang van die bevindingen over apen en mensapen, maar om het feit of ze op een eenvoudige en directe manier kunnen worden doorgetrokken naar onze eigen soort.
3. Bird et al. 2019; zie ook Hill et al. 2011; Migliano et al. 2017.
4. Sikora et al. 2017.
5. Bloch 2013.
6. Anderson 1991.
7. Zie Bird et al. 2019; en vergelijk Bloch 2008.
8. Fischer 1977, p. 454.
9. Zie met name Childe 1950.
10. We hopen het overvloedige Afrikaanse materiaal, buiten het oude Egypte, vollediger te behandelen in toekomstig werk, samen met vele andere waardevolle zaken die we hier niet konden behandelen, zoals de Pueblo-traditie van Zuidwest-Amerika, om er maar één te noemen. Voor belangrijke discussies over Afrikaans materiaal, die een aantal van onze

- waarnemingen over de gedecentraliseerde, zichzelf organiserende aard van vroege steden bevestigden, zie bijvoorbeeld S. McIntosh 2009; R. McIntosh 2005.
11. De meeste archeologen noemen over het algemeen graag elke dichtbevolkte nederzetting van meer dan honderdvijftig hectare, en zeker van meer dan tweehonderd hectare, een 'stad' (zie bijvoorbeeld Fletcher 1995).
 12. Fleming 2009: *passim*.
 13. Voor direct bewijs van immigratie naar Teotihuacan, gebaseerd op isotopisch onderzoek op menselijke overblijfselen, zie White et al. 2008; voor vergelijkbaar bewijs in Harappa, zie Valentine et al. 2015. Voor een algemene discussie over buurten en hun rol in de vorming van vroege steden, zie Smith 2015.
 14. Plunket en Urunuela 2006.
 15. Day et al. 2007; Pennington et al. 2016.
 16. Zie Pournelle 2003.
 17. Sherratt 1997; Styring et al. 2017.
 18. Zie Pournelle 2003; Scott 2017.
 19. Voor China, zie Underhill et al. 2008; voor Peru, zie Shady Solis, Haas en Creamer 2001.
 20. Inomata et al. 2020. De sleutelvindplaats hier is in Tabasco State, en wordt Aguada Fénix genoemd. Hij wordt gedateerd tussen 1000 en 800 v.C. en wordt nu erkend als het 'oudste monumentale bouwwerk, ooit gevonden in het Maya-gebied en het grootste in de hele pre-Iberische geschiedenis van het gebied'. Aguada Fénix is geenszins een uitschieter. Indrukwekkende bouwkundige aspecten die duiden op gemeenschappelijke arbeid op het niveau van de piramiden in het oude Egypte zijn inmiddels gevonden op talloze plekken in de Maya-laaglanden, vele eeuwen voordat het koningschap begon in de klassieke Mayacultuur. Meestal bestaan ze niet uit piramiden, maar zijn het aarden platforms van onthutsende afmetingen en horizontale reikwijdte, zorgvuldig aangelegd in min of meer E-vormige formaties; hun functie blijft onduidelijk, aangezien de meeste van deze vindplaatsen werden onthuld middels *remote sensing* (optische sensortechnologie LiDAR) en nog moeten worden uitgegraven.
 21. Anthony 2007.
 22. Veel van dit onderzoek (uitsluitend in het Russisch uitgegeven) was zijn tijd ver vooruit, met onder meer luchtfotografie, bodemonderzoek en nauwgezet uitgraven. Voor samenvattingen en beschrijvingen in het Engels, zie Videiko 1996; Menotti en Korvin-Piotrovskiy 2012.
 23. Shumilovskikh, Novenko en Giesecke 2017. Wat deze grondsoorten onderscheidt, in fysieke termen, is hun hoge humusgehalte en capaciteit om vocht op te slaan.
 24. Anthony 2007, p. 160-174.
 25. Bedenk om een idee te krijgen van de relatieve schaal, dat een lege kern van een megavindplaats op zich al meer dan twee keer een grote neolithische stad als Çatalhöyük zou hebben kunnen bevatten.
 26. Uit wetenschappelijke datering blijkt dat enkele van de grootste bekende megavindplaatsen even oud waren; Müller et al. 2016, p. 167-168.
 27. Ohlrau et al. 2016; Shumilovskikh, Novenko en Giesecke 2017.
 28. Nebbia et al. (2018) leveren een bewijs dat dit extreme tijdelijke model ondersteunt, terwijl ze ruimte openlaten voor andere mogelijkheden.

29. De mensen van de megavindplaatsen hadden een traditie van het opzettelijk verbranden van hun huizen, wat het ingewikkelder maakt voor hedendaagse analytici die proberen vast te stellen hoeveel van elke vindplaats tegelijkertijd in gebruik was. Het is niet bekend waarom de verbrandingen plaatsvonden (uit ritueel of hygiënisch oogpunt, of beide?). Vond het routinematig plaats binnen nederzettingen, zodat een deel van de megavindplaats leefde en groeide, terwijl het andere deel verkommerde, als een soort ‘huizenbegraafplaats’? Doorgaans zou het zorgvuldig vormgeven aan nauwkeurige koolstofdatering archeologen de mogelijkheid geven dit soort kwesties op te lossen. Het frustrerende van dit geval is dat een afwijking in de kalibratielijns voor het vierde millennium v.C. hen hiervan weerhoudt.
30. Kirleis en Dal Corso 2016.
31. Chapman en Gaydarska 2003; Manzura 2005.
32. We moeten ook ruimte laten voor verschillende antwoorden, variërend van de ene megavindplaats naar de andere. Sommige bijvoorbeeld, zoals Maidanetske en Nebelivka, mobiliseerden hun bevolking om geulen te graven om tuinen af te bakenen tussen de buitenste ring van de huizen en de rand van de nederzetting. Andere, zoals Taljanki, deden dat niet. Het moet worden benadrukt dat deze geulen onmogelijk kunnen hebben gefungeerd als een vorm van versterking of verdediging – ze waren ondiep, met regelmatig een opening, zodat mensen erin en eruit konden. Het moet worden benadrukt omdat vroegere wetenschap de megavindplaatsen vaak zag als ‘toevluchtsoorden’, gebouwd om een plaatselijke bevolking te verdedigen, een opvatting die men nu grotendeels heeft laten varen vanwege de afwezigheid van een duidelijk bewijs voor oorlog of andere vormen van conflict (zie Chapman 2010; Gaydarska en Hale 2016).
33. Bailey 2010; Lazarovici 2010.
34. Zoals John Chapman en collega’s aantonen, is er niets in deze gemeenschappelijke ruimten waaruit blijkt dat er een politieke of religieuze bovenklasse huide: ‘Degenen die een bouwkundige of kunstzinnige weerspiegeling verwachten van een hiërarchische maatschappij met elites die heersen over duizenden inwoners in de megavindplaats Trypillia, zullen teleurgesteld zijn’ (Chapman, Gaydarska en Hale 2016, p. 120). Hun omvang en soms een geaccentueerde ingang daargelaten, zijn deze gebouwen wat inrichting betreft vergelijkbaar met doorsneewoningen, behalve de interessante afwezigheid van installaties voor het bereiden en bewaren van voedsel. Ze vertonen ‘geen enkel karakteristiek spoor van een rituele plek of bestuurscentrum’ (ibid.), en lijken op geen enkel niveau permanent bezet te zijn geweest, wat het idee ondersteunt dat ze werden gebruikt voor periodieke, misschien seizoensgebonden bijeenkomsten.
35. Chapman, Gaydarska en Hale 2016.
36. Het Baskische systeem van de organisatie van nederzettingen wordt beschreven door Marcia Ascher in hoofdstuk 5 van haar boek *Mathematics Elsewhere* (2004). We kunnen hier geen recht doen aan de scherpzinnigheid in Aschers verslag of aan het wiskundige inzicht dat ze geeft, en verwijzen geïnteresseerde lezers naar haar onderzoek en naar het oorspronkelijke etnografische materiaal waar ze zich op verlaat (Ott 1981).
37. Ascher 2004, p. 130.
38. Zoals een van hun voornaamste opgravers, de prehistoricus Johannes Müller (2016, p.304) zegt: ‘Het nieuwe en unieke karakter van ruimtelijke organisatie in megavindplaatsen van de late Tripoljecultuur geeft inzicht in menselijk gedrag en groepsgegedrag dat misschien nu

- nog steeds relevant kan zijn voor ons. Zowel het vermogen van ongeletterde gemeenschappen om zich samen te voegen in gigantische populatiegroepen onder stedelijke omstandigheden van productie, distributie en consumptie, als hun vermogen om onnodige sociale piramiden te vermijden en in plaats daarvan een meer openbare structuur van besluitvorming toe te passen, herinnert ons aan onze eigen mogelijkheden en bekwaamheden.’
- 39 *Heartland of Cities* was de titel van een mijlpaal in archeologisch onderzoek en een analyse van de centrale Mesopotamische overstromingsgebieden, door Robert McCormick Adams (1981).
40. De moeraslanden van zuidelijk Irak zijn het thuis van de Ma’dān (ook wel Moerasarabiëren genoemd), voornamelijk bekend bij Europeanen via de werken van Wilfred Thesiger. De moeraslanden werden systematisch drooggelegd door de Ba’ath-partij van Sadam Hoessein als politieke vergelding, wat leidde tot de volksverhuizing van de inheemse bevolking en een enorme schade aan deze eeuwenoude leefomgeving. Sinds 2003 zijn er voortdurende en deels succesvolle inspanningen geweest om de moeraslanden en hun voorouderlijke gemeenschappen en manieren van leven weer in hun oude staat te brengen.
41. Oates et al. 2007. Het voornaamste bewijs bevindt zich in Syrië, waar militair conflict archeologisch werk heeft onderbroken op vindplaatsen als Tell Brak aan de Khabur-rivier (een belangrijke zijrivier van de Eufraat). Archeologen noemen deze graslanden in Noord-Mesopotamië het ‘drooglandbouw’-gebied, omdat er landbouw gebaseerd op regenval mogelijk was. Een contrast met Zuid-Mesopotamië, een onvruchtbaar gebied, waar irrigatie van de belangrijkste rivieren noodzakelijk was voor graanbouw.
42. Deze ruïneheuvels, bekend onder het Arabische woord *tell*, zijn de grote materiële samengroeiing van menselijk leven en dood, opgebouwd door het successief funderen en instorten van leemstenen bouwsels gedurende tientallen, vaak honderden generaties.
43. Zie voor een onderzoek over ‘de Soemerische wereld’ Crawford (red.) 2013.
44. Dit paste ook goed bij Britse koloniale aangelegenheden in de moderne streek die ze ‘Mesopotamië’ noemden, die waren gebaseerd op een beleid van het verheffen (en soms oprichten) van plaatselijke monarchieën die hun eigen belang dienden (zie Cannadine 2001).
45. Zie Dalley 2000.
46. Wengrow 2010, p. 131-136; Steinkeller 2015. Schrijvers gebruikten soms een ander woord, *bala* – wat ‘termijn’ of ‘cyclus’ betekent – voor corveearbeid en ook voor de opvolging van koninklijke dynastieën, maar dat is een latere ontwikkeling. Het is interessant om het hele fenomeen te vergelijken met het Malagassische *fanompoana*, of ‘dienst’, een in theorie ongelimiteerde arbeidstaak die je aan de monarchie verschuldigd bent; in dit geval was de eigen familie van de monarch vrijgesteld, maar er bestaan vergelijkbare verslagen van de totale gelijkheid van iedereen die bijeenkwam om grond te graven op koninklijke projecten en het enthousiasme waarmee ze het deden (Graeber 2007a, p. 265-267).
47. Steinkeller 2015, p. 149-150.
48. Uit geschreven bewijs uit verschillende perioden in de geschiedenis van Mesopotamië blijkt dat heersers routinematig generale kwijtschelding van schulden afkondigden tijdens vreugdefeesten en andere feestelijke gelegenheden, waardoor de onderdanen met een schone lei konden beginnen en hun productieve burgerbestaan weer konden oppakken. De aflossing van opgelopen schulden, door koninklijke afkondiging of in ‘jaren van kwijtschelding’, was belastingtechnisch verstandig. Het was een mechanisme om het evenwicht te

herstellen in de economie van de steden in Mesopotamië, en door schuldenaren en hun naasten vrij te stellen van dwangarbeid konden deze hun productieve burgerbestaan voortzetten (zie Graeber 2011; Hudson 2018).

49. Vrouwen waren burgers en bezaten land. Op enkele van de vroegste stenen monumenten van waar dan ook in Mesopotamië worden transacties vermeld tussen mannelijke en vrouwelijke eigenaars, die verschijnen als wettige, op gelijke voet staande partijen. Vrouwen namen ook hoge posities in in tempels, en vrouwelijke leden van koninklijke families leerden schrijven. Als hun echtgenoot in de schulden kwam, konden ze hoofd van de huishouding zijn. Vrouwen vormden ook de ruggengraat van de productieve textielindustrie van Mesopotamië, die de buitenlandse handel financierde. Ze werkten in tempels of andere grote instellingen, vaak onder toezicht van andere vrouwen, die kavels land kregen toegewezen vergelijkbaar met die van mannen. Sommigen waren onafhankelijke financiële zakenvrouwen, die kredieten verleenden aan andere vrouwen; zie, globaal, Zagarell 1986; van de Mieroop 1989; Wright 2007; Asher-Greve 2012. Iets van de vroegste documentatie over deze zaken komt uit Girsu, in de stadstaat Lagash, rond het midden van het derde millennium v.C. Die bestaat uit zo'n achttienhonderd teksten in spijkerschrift, voornamelijk ontleend aan een instelling met de naam 'het Huis van Godin Baba', zie hiervoor Karahashi 2016.
50. Bezitsslavernij, het houden van slaven als eigendom in privéhuishoudens, was zo diepgevoert in de economie en maatschappij van het klassieke Griekenland dat velen het terecht vinden om Griekse steden te definiëren als 'slavengemeenschappen'. We vinden hier geen duidelijk equivalent van in het oude Mesopotamië. Tempels en paleizen hielden krijgsgevangenen en mensen die hun schuld niet betaalden als slaven of semivrije arbeiders, die het hele jaar door handwerk verrichtten als koren malen, of kruierswerk voor voedselrantsoenen, en die zelf geen land bezaten. En nog vormden ze slechts een minderheid van het arbeidspotentieel in de publieke sector. Er bestond ook openlijke bezitsslavernij, maar deze speelde geen vergelijkbare centrale rol in de economie van Mesopotamië; zie Gelb 1973; Powell (red.) 1987; Steinkeller en Hudson (red.) 2015, *passim*.
51. Jacobsen 1943; zie ook Postgate 1992, p. 80–81.
52. Barjamovic 2004, p. 50 n.7.
53. Fleming 2004.
54. Zoals John Wills (1970) lang geleden optekende, is iets van de handelswijze van vergaderingen bewaard gebleven in de toespraken toegeschreven aan de goden en godinnen in de Mesopotamische mythologie. Ook de godheden komen samen om deel te nemen aan de vergaderingen, waar ze vaardigheden tentoonspreiden van retoriek, overtuigende voordracht, logische argumentatie en soms spitsvondigheid.
55. Barjamovic 2004, p. 52.
56. Een van die 'stadsdorpen', zoals Nicholas Postgate (1992, p. 81-82) ze noemt, is gedocumenteerd op een tablet dat is opgegraven in de stad Eshnunna in de Diyala-vallei, met daarop een lijst van Amorieten 'wonend in de stad' gerangschikt op wijk, en op naam van de mannelijke gezinshoofden en hun zonen.
57. Zie bijv. Van de Mieroop 1999, met name p. 123.
58. Ibid., p. 160-161.
59. Stone en Zimansky 1995, p. 123.
60. Fleming 2009, p. 1-2.

61. Fleming (2009, p. 197-199) merkt op dat de ‘traditie [in Urkesh] van een krachtig collectief dat opweegt tegen leiderschap door koningen, wellicht de erfenis is van een lange stedelijke geschiedenis’, en dat de raad van ouderen onmogelijk onderdeel van de kring van adviseurs van de koning kan zijn. Het was een ‘volledig onafhankelijk politiek gezag’ dat ver terugging, een collectieve vorm van stedelijk leiderschap, die ‘niet kan worden beschouwd als een kleine speler in een voornamelijk monarchistisch netwerk’.
62. Om vroege stedelijke politieke systemen in Mesopotamië te herconstrueren, verliet Jacobson zich met name op het verhaal van ‘Gilgamesj en Aga’, een korte epische compositie over de oorlog tussen Uruk en Kish, waar een stadsraad wordt beschreven die over twee kamers is verdeeld.
63. Sindsdien zijn schattingen over bevolkingsgrootte voor het vierde millennium v.C. vrijwel volledig gebaseerd op topografisch onderzoek en verspreiding van oppervlaktevondsten (zie Nissen 2002).
64. Nissen, Damerow en Englund 1993.
65. Englund 1998, p. 32-41; Nissen 2002. Een aanzienlijk aantal van de monumentale bouwwerken op het Eanna-complex zijn spectaculair vergrote versies van een doorsnee huishoudingstype (een zogenaamd ‘driedelig huis’) dat alomtegenwoordig is in dorpen van de voorafgaande ‘Obeidcultuur’ in het vijfde millennium v.C. Specialisten discussiëren erover of sommige van die gebouwen misschien eerder privé-paleizen zijn geweest in plaats van tempels, maar eigenlijk lijken ze helemaal niet op latere paleizen, noch op tempels. In wezen zijn het opgeschaalde versies van traditionele huizen, waar bijeenkomsten van grote aantallen mensen plaatsvonden in het idioom van een uitgebreid gezin onder de bescherming van een inwonende godheid (Wengrow 1998; Ur 2014). De eerste fascinerende voorbeelden van paleisarchitectuur in steden in het zuidelijk Mesopotamische alluvium komen pas eeuwen later, in de vroegdynastieke periode (Moorey 1964).
66. Zie Crüsemann et al. (red.) 2019 voor een groots onderzoek over de bouwkundige ontwikkeling van Uruk door de eeuwen heen; hoewel we merken dat hun interpretatie de aspecten bagatelliseert van stadsplanning die wij zouden zien als duidelijk gerelateerd aan burgerparticipatie (men name wat betreft de vroege stadia van het Eanna-heiligdom zijn ze geneigd te veronderstellen, zelfs terwijl er geen geschreven bewijs is, dat elke vorm van groot bouwkundig project noodzakelijkerwijs bedoeld was om de exclusiviteit van een heersende elite te vestigen).
67. Er zitten vroege exemplaren tussen van de zogenaemde ‘titels- en beroepenlijst’, die later wijd en zijd werd gekopieerd en waarop (onder meer) termen staan voor verscheidene soorten rechters, burgemeesters, priesters, voorzitters van ‘de vergadering’, ambassadeurs, boodschappers, opzichters van kudden, bossen, akkers en landbouwmaterieel, maar ook van conservering en metaalbewerking. Nissen, Damerow en Englund (1993, p. 110-111) bekijken opnieuw de moeilijkheid om iets van sociale geschiedenis uit dergelijke documenten te halen, wat afhangt van het vinden van bevestigingen van specifieke termen en hoe ze terugkeren in ambtelijke administratieve teksten uit dezelfde periode, en wat zelfs dan nog enigszins tendentius is.
68. Hoewel we ook zouden moeten opmerken dat, tenminste in de oud-Babylonische tijd (ca. 2000-1500 v.C.), er ook veel schrijffonderwijs plaatsvond in privé-huishoudens.
69. Englund 1988.

70. Bartash 2015. Het is mogelijk dat op dat moment sommigen al slaaf of krijgsgevangene waren (Englund 2009), en zoals we zullen zien wordt dit later nog veel gewoner; sterker nog, het is mogelijk dat wat eerst een menslievende organisatie was, geleidelijk transformeerde toen er krijgsgevangenen werden toegevoegd aan het geheel. Voor de demografische samenstelling van de arbeidskrachten in de tempel in de Uruk periode, zie ook Liverani 1998.
71. Een ander aspect van kwaliteitscontrole in stedelijke tempels was het gebruik van cilinderzegels. Deze piepkleine, vrijwel onverwoestbare ingegraveerde stenen zijn onze belangrijkste bron van kennis van de ongeveer drieduizend jaar dat er afbeeldingen werden gemaakt in het Midden-Oosten, van de tijd van de eerste steden tot het Perzische Rijk (ca. 3500-500 v.C.). Ze hadden veel functies, en waren niet alleen maar 'kunstobjecten'. Cilinderzegels behoorden in feite tot de vroegste instrumenten voor het mechanisch reproduceren van complexe afbeeldingen, door het zegel op een strook of blok klei te rollen om een reliëf te maken van figuren en tekens, en zijn dus het begin van gedrukte media. Ze werden afgedrukt op gegraveerde kleitabletten, maar markeerden ook kleien stoppen van potten met eten en drinken. Op deze manier werden piepkleine afbeeldingen gemaakt van mensen, dieren, monsters, goden, enzovoort om de inhoud te beschermen en te autoriseren, wat een onderscheid maakte voor de anders standaardproducten van de werkplaatsen van de tempels, en later de paleizen, en hun authenticiteit garandeerde voor onbekende partijen (zie Wengrow 2008).
72. Sommige assyriologen geloofden ooit dat dit gebied vrijwel alles omvatte: dat de eerste Mesopotamische steden 'tempelstaten' waren, die werden bestuurd op basis van 'theocratisch socialisme'. Deze stelling is overtuigend weerlegd; zie Foster 1981. We weten niet echt hoe het economische leven eruitzag buiten het gebied dat is geadmistreerd door de tempels; we weten alleen maar dat de tempels een bepaald deel van de economie administreerden, maar niet alles, en dat ze niets hadden dat leek op politieke soevereiniteit.
73. Op de Vaas van Uruk is het beeld van de godin, waarschijnlijk Inanna, groter dan de mannen die naar haar toe lopen. De enige uitzondering is de figuur die haar direct benadert, aan het hoofd van de stoet, die grotendeels verloren is gegaan vanwege een breuk in het vat, maar die hoogstwaarschijnlijk dezelfde standaard mannelijke figuur is die verschijnt op cilinderzegels en op andere monumenten van die tijd, met zijn karakteristieke baard, het haar in een chignon en lange gewezen gewaden. Het onmogelijk om te zien aan welke status deze figuur refereert, of dat hij bezig was op erfelijke of rouserende basis. De godin draagt een lang gewaad, dat de contouren van haar vrouwelijk lichaam vrijwel volledig maskeert, terwijl de kleinere mannelijke figuren naakt zijn, en vermoedelijk geseksualiseerd (Wengrow 1998; 792; Bahrani 2002).
74. Zie Yoffee 1995; Van de Mierop 2013, p. 283-284.
75. Zie Algaze 1993. Er is geen aanwijzing van de koloniën in de administratieve correspondentie van de moederstad (en in de koloniën zelf werd nauwelijks geschreven).
76. In essentie was dit het heilige ontstaan van wat we nu 'commodity branding' noemen; zie Wengrow 2008.
77. Zie Frangipane 2012.
78. Helwig 2012.
79. Frangipane 2006; Hassett en Sağlamtimur 2018.
80. Treherne 1995, p. 129.

81. Onder de meer opmerkelijke vondsten op de begraafplaats van Başur Höyük in Oost-Anatolië uit de vroege bronstijd bevindt zich een stel bewerkte spelstenen.
82. Grotendeels zoals voorspeld door Andrew Sherratt (1996); en zie ook Wengrow 2011. Waar stedelijke en bovenlandse samenlevingen samenkwamen, kwam er een derde element naar voren dat noch lijkt op de tribale aristocratieën, noch op de meer egalitaire steden. Archeologen kennen dit andere element als de Koera-Araxescultuur of Transkaukasische cultuur, maar het bleek moeilijk te definiëren in termen van nederzettingstypen, die daarbinnen sterk variëren. Voor archeologen is wat de Transkaukasische cultuur vooral identificeert, het sterk gepolijste aardewerk dat zich opmerkelijk had verspreid ten zuiden van de Kaukasus tot aan de Jordaanvallei. Ondanks enorme afstanden bleven de methoden voor het maken van aardewerk en ander karakteristieke kunstnijverheid opmerkelijk constant, wat voor sommigen wijst op de migratie van ambachtslieden, en misschien zelfs hele gemeenschappen, die zich vestigden op afgelegen locaties. Dergelijke diasporagroepen lijken op grote schaal betrokken te zijn geweest bij de circulatie en bewerking van metalen, en met name koper. Ze brachten typische andere gewoonten met zich mee zoals het gebruik van draagbare kookplaten, soms versierd met gezichten, waarop je met deksels afgesloten potten kon zetten om stoofschotels of eenpansgerechten te bereiden: een nogal excentriek gebruik in gebieden waar het braden en bakken van voedsel in vaste ovens een eeuwenoud gebruik was dat terugging tot de neolithische tijd (zie Wilkinson 2014, met verdere referenties).
83. Recent werk schrijft het uiteindelijke verval van de Indusbeschaving toe aan veranderingen in de overstromingspatronen van de grootste rivieren, opgewekt door wijzigingen in de moessoncyclus. Dit is vooral zichtbaar in het uitdrogen van de Ghaggar-Hakra, ooit een belangrijke loop van de Indus, en een verschuiving van menselijke nederzettingen naar gemakkelijker te bewateren gebieden waar de Indus uitkomt op de rivieren van Punjab, of naar delen van de Gangesvlakte die nog steeds binnen de afwatering van het moessongebied viel; Giosan et al. 2012.
84. Zie voor een verslag van de debatten Green (2020), die een argument ontwikkelt dat de Indusbeschaving een geval was van egalitaire steden, maar langs andere lijnen dan de onze.
85. Zie voor algemene overzichten van de Indusbeschaving en verdere beschrijvingen van de belangrijkste vindplaatsen Kenoyer 1998; Possehl 2002; Ratnagar 2016.
86. Voor een overzicht van de wijdverbreide commerciële en culturele contacten in de bronstijd, zie Ratnagar 2004; Wright 2010.
87. Voor het Indusschrift in het algemeen, zie Possehl 1996; voor het uithangbord van Dholavira, Subramanian 2010; en voor de functie van de Induszegels, Frenez 2018.
88. Zie Jansen 1993.
89. Wright 2010, p. 107-110.
90. Zie Rissman 1988.
91. Kenoyer 1992; H.M.-L. Miller 2000; Vidale 2000.
92. ‘De Indusbeschaving is een nogal gezichtsloos sociocultureel systeem. Mensen, zelfs vooraanstaande, komen niet gemakkelijk naar boven in het archeologisch archief, zoals bijvoorbeeld wel in Mesopotamië en het dynastieke Egypte. Er zijn geen duidelijke aanwijzingen van verwantschap in de vorm van beeldhouwwerk of paleizen. Er is geen bewijs van een staatsbureaucratie of de andere attributen van “staatheid” (Possehl 2002, p. 6).

93. Daniel Millers scherpzinnige discussie over deze punten blijft belangrijk (1985).
94. Zoals, onder anderen, besproken door Lamberg-Karlovsky 1999. Soms wordt er bezwaar gemaakt dat het kijken naar de bronstijdbeschaving van de Indusvallei door de lens van kaste een kunstmatig ‘tijdloos’ beeld schetst van Zuid-Aziatische samenlevingen, en zo ongemerkt vervalt in ‘oriëntalistische’ beeldspraak, omdat de vroegste op schrift gestelde vermelding van het kastenstelsel en zijn fundamentele sociale verschillen, of varna’s, pas ongeveer een millennium later is, in de hymnes van de Rigveda. In veel opzichten is het een raadselachtig – en tot op zekere hoogte zijn doel voorbijstrevend – bezwaar, omdat het alleen houtsnijdt als je ervan uitgaat dat een sociaal systeem dat gebaseerd is op kasteprincipes zelf niet kan evolueren, zoals bijvoorbeeld klassen- of feodale systemen in de loop van de tijd belangrijke structurele transformaties ondergaan. Natuurlijk zijn er mensen die deze positie expliciet hebben ingenomen (met name Dumont 1972). Maar dat is duidelijk niet het standpunt dat we hier innemen; ook zien we geen logisch verband in deze context tussen kaste, taal en raciale identiteit (een andere onjuiste vergelijking, die dit soort discussies in het verleden heeft belemmerd).
95. Zie op dit punt Vidales belangrijke herwaardering (2010) en het archeologische rapport van Mohenjodaro.
96. De algemene afwezigheid van wapens in de vindplaatsen van Harappa blijft opvallend; maar zoals Corke (2005) naar voren brengt, werden in andere beschavingen in de bronstijd (bijvoorbeeld Egypte, China, Mesopotamië) wapens eerder in graven gevonden dan in nederzettingen; dus – redeneert hij – neemt de zichtbaarheid van wapens en oorlog in de Indusvallei wellicht enorm af vanwege een totaal gebrek aan overblijfselen van begrafenissen. Hij zegt echter ook dat er geen aanwijzingen zijn dat wapens werden gebruikt als symbool van autoriteit (vergeleken bij Mesopotamië, bijvoorbeeld) of op enige manier ‘een significant deel uitmaakte van de identiteit van de elite’ in de Indusbeschaving. Wat beslist afwezig is, is de *verbeerlijking* van wapens en het soort mensen dat ze hanteert.
97. Het is duidelijk gedeeltelijk ook de wens om iets dat ‘het Westen’ heet de eer te blijven geven dat het de democratie heeft ‘uitgevonden’. Een deel van de verklaring kan misschien ook zitten in het feit dat de academische wereld zelf uiterst hiërarchisch is georganiseerd, waardoor de meeste wetenschappers weinig of geen ervaring hebben in het zelf nemen van democratische beslissingen, en het zich derhalve moeilijk kunnen voorstellen dat iemand anders dat wel doet.
98. Gombrich 1988, p. 49-50, 110 folio’s. Zie ook Muhlenberg en Paine 1996, p. 35-36.
99. Zoals met al dat soort zaken, wordt zo ongeveer alles wat te maken heeft met vroeg-Indiase ‘democratie’ in twijfel getrokken. De vroegste literaire bronnen, de Veda’s, gaan uit van een maatschappij die volledig landelijk is. En dat monarchie de enige mogelijke vorm van bestuur is – hoewel enkele Indiase wetenschappers sporen ontdekken van vroegere democratische instituten (Sharma 1968); maar in de tijd van de Boeddha in de vijfde eeuw v.C. waren er in de Gangesvallei talloze stadstaten, kleine republieken en confederaties, waarvan vele (de *ganasangha*) kennelijk werden bestuurd door vergaderingen die bestonden uit alleen mannelijke leden van de krijgerskaste. Griekse reizigers zoals Megasthenes waren zeer bereid om ze te beschrijven als democratieën, aangezien Griekse democratieën in basis hetzelfde waren, maar hedendaagse wetenschappers discussiëren erover hoe democratisch ze nu echt waren. De hele discussie lijkt vooraf te zijn gegaan door de veronderstelling dat ‘democratie’ een soort opmerkelijke historische doorbraak was, in plaats van een gewoonte van zelfbestuur die in elke

- historische periode voorhanden zou zijn geweest (zie bijvoorbeeld Sharan 1983; Thapar 1984; we bedanken Matthew Milligan omdat hij ons naar relevant bronmateriaal heeft geleid, hoewel hij niet verantwoordelijk is voor het gebruik dat we ervan hebben gemaakt).
100. Zie voor het *seka*-principe Geertz en Geertz 1978; Warren 1993.
 101. Lansing 1991.
 102. Zoals aangevoerd in Wengrow 2015.
 103. Possehl 2002, *passim*; Vidale 2010.
 104. Onafhankelijke steden werden in Europa pas volledig afgeschaft in de zeventiende en achttiende eeuw, als onderdeel van de oprichting van de moderne nationale staat. Europese imperia, en de creatie van de hedendaagse verbindingen tussen de staten in de twintigste eeuw, slaagden erin alle sporen ervan in andere delen van de wereld uit te wissen.
 105. Bagley 1999.
 106. Steinke en Ching 2014.
 107. Interessant genoeg bevinden enkele van de kleinste zich in Henan zelf, de kern van de latere genoemde dynastieën. De stad Wangchenggang, die geassocieerd wordt met de Xia-dynastie – de semi-legendarische voorloper van de Shang – heeft een volledig ommuurd gebied van dertig hectare; zie Liu en Chen 2012, p. 222.
 108. *Ibid.*, *passim*; Renfrew en Liu 2018.
 109. Sommige wetenschappers voerden aanvankelijk aan dat de Longshan-periode er een was van hoog sjamanisme, een appèl op de latere mythe van Pan Gu, die hemel en aarde zodanig uit elkaar wrikte dat alleen zij die over spirituele krachten beschikten tussen hen heen en weer kon reizen. Anderen brachten hem in verband met klassieke legenden van *wan guo*, het tijdperk van Tienduizend Staten, voordat de macht werd geplaats bij de Xia-, Shang- en Zhoudynastieën; zie Chang 1999.
 110. Jaang et al. 2018.
 111. He 2013, p. 269.
 112. *Ibid.*
 113. He 2018.

Hoofdstuk 9: Uit het zicht verdwenen

1. De exacte locatie van Aztlán is onbekend. Verscheidene sporen doen vermoeden dat populaties die Nahuatl (de taal van de Mexica/Aztec) spraken waren verspreid in zowel stedelijke als landelijke omgevingen voordat ze zuidwaarts migreerden. Hoogstwaarschijnlijk waren ze, samen met een aantal andere etnische en taalgroepen, aanwezig in de Tolteekse hoofdstad van Tula, ten noorden van de Vallei van Mexico (Smith 1984).
2. De naam die is gegeven aan het politieke verbond van drie stadstaten: Tenochtitlan, Texcoco en Tlacopan.
3. Mexica-koningen beweerden deels af te stammen van de Tolteekse heersers van een stad genaamd Culhuacan, waar ze in de loop van hun migraties tijdelijk verbleven, en waar het etoniem Culhua-Mexica vandaan komt; zie Sahllins 2017.
4. Stuart 2000.
5. Zie Taube 1986; 1992.
6. Gepubliceerde schattingen lopen sterk uiteen, tussen maximaal 200.000 en minimaal

75.000 mensen (Millon 1976, p.212), maar de meest grondige reconstructie tot nu (door Smith et al. 2019) rondt het af op 100.000 en heeft betrekking op de Xolalpan-Metepec-perioden van de bezetting van de stad, tussen ca. 350 en 600 n.C. In die tijd woonde een groot deel van de bevolking – zowel rijk als arm – in mooi gemetselde appartementenblokken, zoals we verder zullen bespreken.

7. In feite is het hoogstwaarschijnlijk dat er een vorm van een schriftsysteem werd gebruikt in Teotihuacan, maar het enige dat we kunnen zien zijn afzonderlijke tekens, of kleine groepjes tekens, die herhaald worden op muurschilderingen en potten waar ze menselijke figuren voorzien van een bijschrift. Misschien zullen ze ooit antwoorden opleveren op sommige brandende vragen over de samenleving die Teotihuacan bouwde, maar voorlopig blijven ze grotendeels ondoorgrondelijk. Wetenschappers kunnen zelfs nu nog niet met zekerheid zeggen of de tekens personen aanduiden of groepen, of waar ze misschien oorspronkelijk vandaan komen; zie voor recente en soms tegenstrijdige discussies Taube 2000; Headrick 2007; Domenici 2018. Het is natuurlijk best mogelijk dat de inwoners van Teotihuacan uitgebreidere inscripties hebben geproduceerd op media die later gebruikt werden door Azteekse schrijvers, en die niet bewaard zijn gebleven, zoals het vergankelijke papyrus of ander, van schors gemaakt, papier (*amatl*).
8. Er kwamen andere immigranten naar Teotihuacan tot helemaal uit Veracruz en Oaxaca, die hun eigen woonwijken vormden en hun traditionele ambachten koesterden. Waarschijnlijk moeten we ons op zijn minst sommige wijken in de steden voorstellen als de zoveelste ‘Chiapas-stad’, ‘Yucatán-stad’, enzovoort; zie Manzanilla 2015.
9. Voor de kosmologische en politieke draagwijdte van ballcourts in klassieke Mayasteden, zie Miller en Houston 1987.
10. Zie Taube 1986.
11. Het is het waard om, en passant, op te merken dat tamelijk vergelijkbare argumenten werden aangevoerd door de archeoloog en kunsthistoricus Henri Frankfort (1948; 1951) in verband met de opkomst van Egypte en Mesopotamië als parallelle, maar op bepaalde manieren tegenovergestelde, soorten van beschaving; zie ook Wengrow 2010.
12. Pasztory 1988, p. 50; en zie ook Pasztory 1992; 1997.
13. Millon 1976; 1988, p. 112; zie ook Cowgill 1997, p. 155-156; en zie voor recentere argumenten, langs vergelijkbare lijnen, Froese, Gershenson en Manzanilla 2014.
14. Sharer 2003; Ashmore 2015.
15. Zie Stuart 2000; Braswell (red.) 2003; Martin 2001; en voor de recente en ongekende ontdekking van Maya-muurschilderingen in Teotihuacan, zie Sugiyama et al. 2019.
16. Voor kapitein Cook als Lomo, zie Sahlins 1985. Hernán Cortés probeerde iets vergelijkbaars in 1519 nadat sommigen hem zagen als de wederkomst van Quetzalcoatl, de koning voor eens en altijd van de Azteken, hoewel de meeste hedendaagse historici tot de conclusie zijn gekomen dat hij en Moctezuma eigenlijk een spel speelden en geen van beiden de toeschrijving erg serieus namen. Voor andere voorbeelden en het algemene fenomeen ‘uitheemse koningen’, zie ook Sahlins 2008; Graeber en Sahlins 2017.
17. Gebaseerd op chemische analyse van menselijke resten van een volwassen man, gevonden in het graf van de Hunal-tempel in Copan, die wijst op een oorsprong van de man – geïdentificeerd als de dynastieke oprichter K'inich Yax K'uk Mo' – in het centrale Petén-gebied (Buikstra et al. 2004).

18. Vgl. Cowgill 2013. Sommige latere conquistadores speelden een vergelijkbare rol, zoals de beruchte Nuno Beltrán de Guzmán (ca. 1490-1558), die zijn carrière begon aan het Spaanse hof als lijfwacht van Karel V voordat hij vervolgens steden oprichtte in Noordwest-Mexico, waar hij heerste als oprichter-tiran.
19. Parallellen met de vijfde eeuw n.C. lijken opvallend, maar opnieuw bestaat er geen wetenschappelijke consensus over hoe het bewijs moet worden geïnterpreteerd dat deze twee Tollans, Chichén Itzá en Tula, verbindt (zie Kowalski en Kristan-Graham 2017).
20. Millon 1964.
21. Plunket en Urunuela 2005; zie ook Nichols 2016.
22. Froese, Gershenson en Manzanilla 2014.
23. Carballo et al. (2019, p. 109) merkt op dat binnenlandse architectuur uit deze vroege periode van de uitbreiding van Teotihuacan zeer slecht wordt begrepen. De sporen die gevonden zijn wijzen op grillige en niet-imponerende huizen, gebouwd op palen in plaats van op stenen funderingen. Zie ook Smith et al. 2017.
24. Zie Manzanilla 2017.
25. Misschien heeft de hele zaak een sterk chiliastisch tintje als je het afzet tegen de achtergrond van massaverplaatsingen en het verlies van je voormalige huis aan natuurrampen; vgl. Pauliny 1981, p. 334.
26. Pasztory 1997, p. 73-138; en voor meer bijgewerkte verslagen van de verscheidene bouwfases, met de begeleidende koolstofdateringen, zie S. Sugiyama en Castro 2007; N. Sugiyama et al. 2013.
27. Sugiyama 2005. En voor gedetailleerde onderzoeken van menselijke overblijfselen en hun oorsprong zie ook White, Price en Longstaffe 2007; White et al. 2002.
28. Cowgill 1997, p. 155.
29. Zie Cowgill 2015, p. 145-146.
30. Sugiyama en Castro 2007. Froese et al. (2014, p. 3) merkt op dat de 'Piramiden van de Zon en de Maan' misschien werden beschouwd als 'groots opgezet openbaar bezit als een doorlopend, aaneensluitend geheel met de bouw van groots opgezette huisvesting voor het merendeel van de bevolking'.
31. Carballo et al. 2019; vgl. Smith et al. 2017.
32. Pasztory (1992, p. 287) merkte op: 'Nooit eerder in de Meso-Amerikaanse geschiedenis heeft het gewone volk in dergelijke huizen gewoond', hoewel, zoals we zullen zien, het geval van sociale huisvesting in Teotihuacan niet zo op zichzelf staat als ooit werd gedacht.
33. See Manzanilla 1993; 1996.
34. Millon 1976, p. 215.
35. Manzanilla 1993.
36. Froese et al. 2014, p. 4-5; vgl. Headrick 2007, p.105-106, afb. 6.3; Arnauld, Manzanilla en Smith (red.) 2012. Een substantieel aantal van deze drietempelcomplexen bevindt zich op verscheidene punten aan de Weg der Doden, terwijl andere verspreid lagen over de woonwijken van de stad.
37. Je kunt het onder andere zien aan duizelingwekkende kleurencontrasten, fractale schikkingen van organische vormen die in elkaar overlopen en intense, aan het caleidoscopische grenzende geometrische schakeringen.
38. Vooral in de beroemde muurschilderingen van het appartementencomplex in de wijk Te-

pantitla, waarop ook balspelen te zien zijn in open stedelijke ruimten in plaats van op een baan (zoals we verder zullen bespreken in hoofdstuk 10). Zie Uriarte 2006; en ook Froese et al. 2014, p. 9-10.

39. Opzichzelfstaande componenten van glyfisch schrift maken deze afbeelding wellicht ingewikkelder, als je specifieke groepen of individuen wilt aanwijzen, hoewel het nog steeds onbekend is precies op welke criteria; Domenici 2018.
40. Manzanilla 2015.
41. Domenici (2018, p. 50-51), puttend uit het werk van Richard Blanton (1998; Blanton et al. 1996), legt een plausibele openvolging van ontwikkelingen voor waarbij spanningen ontstonden tussen burgerlijke verantwoordelijkheden en de belangen van grotendeels zichzelf besturende buurten. We stellen ons een zekere vorm van privatisering voor, die het collectieve ethos of de 'gemeenschappelijke ideologie' van vroegere tijden ondermijnde.
42. Zoals naar voren gebracht door de historicus Zoltán Paulinyi (1981, p. 315-316).
43. Mann 2005, p. 124.
44. Zie voor een belangrijke, maar nog steeds opzichzelfstaande uitzondering de werken van Lane F. Fargher en collega's die hieronder worden aangehaald.
45. Cortés 1928 [1520], p. 51.
46. Zie hiervoor Isaac 1983.
47. Crosby 1986; Diamond 1997.
48. In Mexicaanse stadstaten (of *altepetl*) in de zestiende eeuw bezaten deze stadswijken, *calpolli* genaamd, een aanzienlijke autonomie. Calpolli waren in het gunstigste geval georganiseerd in symmetrische sets, met wederkerige rechten en plichten. De stad als geheel werkte op de basis dat elke calpolli op zijn beurt aan zijn verplichtingen van stadsbestuur voldeed, zijn aandeel aan schatting leverde, arbeiders voor corveedienst en medewerkers om de hogere politieke gelederen van personeel te voorzien, waaronder – in het geval van koninklijke steden – die van de *tlatoani* (koning, of letterlijk 'spreker'). Extra toewijzingen van percelen gingen vaak samen met officiële functies, om de zittende bestuurder te ondersteunen, en moesten aan het eind van een termijn weer worden opgegeven. Dat maakte hoge posities vrij voor hen die geen overgeërfd land hadden. Calpolli bestonden ook buiten de steden – in landelijke nederzettingen en kleine stadjes –, waar ze wellicht meer aansloten bij uitgebreide families; binnen de steden werden ze vaak administratief gekenmerkt door hun gedeelde verantwoordelijkheden voor het afkomen met tienden, belastingen en corvee, maar soms ook langs etnische lijnen of hun beroep, of in termen van gedeelde religieuze plichten, of zelfs oorsprongsmythen. Net als de Engelse term *neighbourhood* lijkt calpolli een vaag concept te zijn geworden in de hedendaagse wetenschappelijke literatuur, dat een enorme verscheidenheid bestrijkt aan sociale vormen en samenstellingen; zie Lockhart 1985; Fargher et al. 2010; Smith 2012, p. 135-136 en *passim*.
49. Voor de letterlijke context van het manuscript van Cervantes de Salazar over het nieuwe Spanje, zie González González 2014; en ook Fargher, Heredia Espinoza en Blanton 2010, p. 236, voor verdere verwijzingen.
50. Nuttall 1921, p. 67.
51. Ibid., p. 88-89.
52. Als dit alles een beetje onwaarschijnlijk lijkt willen we de lezer vragen erbij stil te staan dat het manuscript uit 1585 van Diego Munoz Camargo's opmerkelijke *Historia de Tlaxcala*,

- dat in feite drie secties bevat – een tekstueel, in het Spaans, en twee pictografisch, in het Spaans en Náhuatl – in feite twee eeuwen lang uit het zicht was verdwenen en in het geheel niet was opgenomen in de uitgebreide samenvatting van Meso-Amerikaanse manuscripten uit 1975. Uiteindelijk dook het weer op in een collectie die was nagelaten aan de universiteit van Glasgow door dr. William Hunter in de achttiende eeuw, en pas in 1981 is er een facsimile-uitgave uitgekomen.
53. Dankzij de Biblioteca Virtual Universal in Buenos Aires kan de lezer een digitale uitgave vinden van *Crónica de la Nueva España* van Cervantes de Salazar op: <http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/cronica-de-la-nueva-espana-o/html/>.
 54. Xicotencatl de Jongere, of Xicotencatl Axayacatl, werd aanvankelijk in zowel Spaanse koloniale verslagen als in Tlaxcalteekse verslagen gezien als een verrader; volgens Ross Hassig (2001) vond zijn rehabilitatie en reputatie als inheemse strijder tegen de Spanjaarden pas plaats nadat Mexico zich onafhankelijk had verklaard.
 55. We parafaseren hier uit het Spaans. We weten niet of er een geautoriseerde vertaling in het Engels [of het Nederlands – vert.] bestaat. Overigens had Xicotencatl de Oudere gelijk over dit alles: het duurde niet lang na de verovering van Tenochtitlan voordat Tlaxcala haar privileges en vrijstellingen bij de Spaanse Kroon verloor, waarmee de bevolking werd gereduceerd tot niet meer dan een bron van schatting.
 56. Hassig (2001, p. 30-32) levert een samenvatting van het standaard verslag, waarbij hij voornamelijk gebruikmaakt van Bernal Díaz del Castillo; hij neemt ook mogelijke factoren in overweging achter de executie van Xicotencatl de Jongere, die werd opgehangen toen hij zevenendertig was.
 57. De mogelijkheid dat Kandiaronk, die door de jezuïeten werd beschouwd als een van de intelligentste mensen die ooit hebben geleefd, zelf iets te weten is gekomen over sommige van de beste uitspraken van Lucien in zijn gesprekken met de Fransen, onder de indruk was geraakt en variaties daarop heeft aangewend in latere discussies, is iets dat totaal ondenkbaar is voor dergelijke geleerden.
 58. Zie Lockhart, Berdan en Anderson 1986; en voor Nahuatl-tradities van directe rede en politieke retoriek, ook Lockhart 1985, p.474.
 59. MacLachlan (1991, p. xii en n. 12) is in dit opzicht tamelijk kenmerkend als hij opmerkingen maakt over de 'opmerkelijke aanpassing' van Tlaxcalteekse raadsleden aan de (zogenoemde) Europese mores, die hij vrijwel helemaal toeschrijft aan inheems zelfbelang onder condities van keizerlijke dominantie.
 60. Voor een nuttige uiteenzetting over verschuivende wetenschappelijke opvattingen over dergelijke zaken blijft Lockhart (1985) waardevol.
 61. Zoals bijvoorbeeld met wetenschappelijke reacties op het zogenaamde *Influence debate*, dat we in een later hoofdstuk nog zullen aanstippen, veroorzaakt door het voorstel dat de federale structuren van de Haudenosaunee (de zes naties van de Irokezen) ooit model hadden gestaan voor de grondwet van de VS.
 62. Motolinía 1914 [1541], p. 227. Zelfs al kunnen we niet altijd een direct verband leggen tussen de bewaard gebleven teksten van de Salazar, Motolinía en andere kroniekschrijvers, kunnen we waarschijnlijk veilig aannemen dat er vanaf 1540 wel een aantal tweetalige Náhuatl- en Spaanssprekenden waren in grote kernen als Tlaxcala, die verhalen uitwisselden over de daden en uitspraken van hun vooraanstaande recente voorouders.

63. Gibson 1952; en zie ook Fargher, Heredia Espinoza en Blanton 2010, p. 238-239.
64. Over de Chichimeken, zie ook Sahllins 2017, met verdere verwijzingen.
65. Balsera 2008.
66. Fargher et al. 2011.

Hoofdstuk 10: Waarom de staat geen oorsprong heeft

1. Lévi-Strauss (1987) noemde gemeenschappen aan de noordwestkust 'huizengemeenschappen', dat wil zeggen, daar waar familiebetrekkingen waren georganiseerd rond adellijke huishoudens, die juist de bezitters waren van titels en erfstukken (zowel als van slaven, en de loyaliteit van bedienden): deze ordening lijkt karakteristiek voor heroïsche gemeenschappen in algemenere zin; het paleis in Arslantepe, dat we in hoofdstuk acht beschreven, is hoogstwaarschijnlijk alleen maar een uitgebreidere versie van hetzelfde. Er is een directe lijn van hier tot wat Weber 'patrimoniale' en 'prebendale' vormen van bestuur noemde, waarbij volledige koninkrijken of zelfs keizerrijken worden voorgesteld als verlenging van een enkel koninklijk huishouden.
2. Ook dit is gemakkelijk waar te nemen bij actiegroepen, of elke groep die bewust gelijkheid probeert te handhaven onder de leden. In de afwezigheid van officiële gezagsdragers zullen informele klikjes die onevenredig veel macht krijgen dat vrijwel altijd doen via bevoorrechte toegang tot een of andere vorm van informatie. Als bewuste pogingen worden ondernomen om dit te ontcrachten, en er zeker van te zijn dat iedereen dezelfde toegang heeft tot belangrijke informatie, is charisma het enige wat nog overblijft.
3. Deze definitie heeft lange tijd de scepter gezwaaid in Europa. Daardoor kon het middeleeuwse Engeland al zo ver terug als de dertiende eeuw verkiezingen houden om parlementaire vertegenwoordigers te selecteren; maar het kwam nooit bij iemand op dat dit iets te maken had met 'democratie' (wat in die tijd een uitermate slechte naam had). Het was pas veel recenter, toen mensen als Tom Paine met het idee kwamen van 'representatieve democratie', dat het recht om bij te dragen aan spectaculaire competities onder de politieke elite begon te worden gezien als de essentie van politieke vrijheid, in plaats van het tegenovergestelde.
4. Definities die soevereiniteit veronachtzamen zijn nauwelijks gangbaar. Je zou kunnen aanvoeren dat hypothetisch de essentie van 'staatschap' een bestuursstelsel is met minstens drie hiërarchische lagen, bezet door professionele bureaucraten. Maar met die definitie zouden we de Europese Unie, Unesco en het IMF als 'staten' moeten definiëren, en dat zou dwaas zijn. Het zijn volgens geen enkele algemene definitie staten, juist omdat ze geen soevereiniteit hebben en er ook geen aanspraak op maken.
5. Wat natuurlijk niet wil zeggen dat ze geen hoogdravende claims deden gelden op plaatselijke soevereiniteit; maar alleen die nauwkeurige analyse van de oude geschreven en archeologische bronnen laat zien dat deze claims over het algemeen waardeloos waren; zie Richardson 2012.
6. Zie voor 'Early Bronze Age urbanism and its periphery' in West-Eurazië ook Sherratt 1997, p. 456-470; en meer algemeen: Scotts beschouwingen over 'The golden age of the barbarians' (2017, p. 219-256).
7. Dit patroon lijkt veel op de beroemde theorie van Weber over 'de routinisering van charis-

- ma', waarin het visioen van een 'religieuze virtuoos', wiens charismatische kwaliteit expliciet was gebaseerd op het presenteren van een volledige breuk met traditionele opvattingen en gebruiken, geleidelijk is gebureaucratiseerd in volgende generaties. Weber beweerde dat dit de sleutel was tot het begrijpen van interne dynamiek van religieuze verandering.
8. Nash 1978, p. 356, die Soustelle (1962) en Bernardino de Sahagúns *Historia general de las cosas de Nueva España* citeert.
 9. Dodds Pennock (2017, p. 152-153) bespreekt een onthullende episode in 1472, toen Azteekse bezoekers van een Tepaneeks banket zich als vrouw moesten verkleeden in opdracht van de Maxtla (de Tepaneekse heerser) teneinde zowel hen als hun eigen heerser te vernederen, die niet lang daarvoor had nagelaten om de verkrachting te wreken van Azteekse vrouwen door Tepaneken op de markt van Coyoacán; de cirkel was weer rond toen Azteekse legers twee jaar later Azcapotzalco binnenvielen en Maxtla aan de goden offerden.
 10. Zoals bijvoorbeeld werd beschreven in de memoires van Bernal Díaz (in de vertaling van Maudslay), zie onder andere het deel over 'Complaints of Montezuma's tyranny': 'maar ze [de plaatselijke opperhoofden] zeiden dat de belastinginners van Montezuma hun vrouwen en dochters wegvoerden als ze mooi waren, en ze verkrachtten, overal in het land waar Totonaks werd gesproken.' Zie ook Townsend 2006; Gómez-Cano 2010, p. 156.
 11. Dodds Pennock (2008) situeert het openbare gebruik van religieus geweld binnen bredere Azteekse opvattingen van sekse, vitaliteit en offergave; en zie ook Clendinnen 1991.
 12. Zie Wolf 1999, p. 133-196; Smith 2012.
 13. Zie voor een algemeen overzicht van het Incarijk en haar archeologische resten Morris en van Hagen 2011; D'Altroy 2015.
 14. Murra 1982.
 15. Zoals we later in dit hoofdstuk zullen bespreken waren ayllu-groepen van landbezitters, bij elkaar gehouden door banden die dwars door huishoudens liepen. Hun oorspronkelijke functie was het beheer van herverdeling van arbeid binnen, en soms tussen, dorpen, zodat er geen huishouden was dat voor zichzelf hoefde te zorgen. Het soort taken dat doorgaans werd uitgevoerd door ayllu-genootschappen waren stelselmatig nodig, maar vielen buiten de capaciteit van een typisch kernhuishouden: dingen als akkers vrijmaken, oogsten, kanalen en reservoirs beheren, kruierswerk of het repareren van bruggen en andere bouwwerken. En de ayllu-organisatie was vooral ook een ondersteunend systeem voor gezinnen die niet in staat bleken om de fundamentele materiële benodigdheden te verkrijgen van levenscyclusrituelen – *chica* voor begrafenissen, huizen voor pasgetrouwde stellen, enzovoort. Zie Murra 1956; Godoy 1986; Salomon 2004.
 16. Gose 1996; 2016.
 17. Zie Kolata 1992; 1997.
 18. Silverblatt 1987; en vgl. Gose 2000.
 19. Urton en Brezine 2005.
 20. Hyland 2016.
 21. Hyland 2017.
 22. Clendinnen 1987.
 23. Mayageschriften uit de vroegkoloniale periode, zoals de 'boeken van Chilam Balam', behandelen de Spanjaarden vrijwel nooit als de feitelijke regering, maar als irritante indrin-

gers, terwijl rivaliserende facties van Maya-adel – die aanhoudend strijden om de macht, wat volledig aan de veroveraars voorbij lijkt te zijn gegaan – nog steeds als de echte regering worden beschouwd (Edmonson 1982).

24. Hoeveel er nog te ontdekken valt, wordt aangetoond door nieuwe technieken (LiDAR) om tropische landschappen in kaart te brengen, wat er onlangs toe leidde dat deskundigen hun schattingen over de omvang van de klassieke Mayabevolking konden verdriedubbelen; zie Canuto et al. 2018.
25. Zie Martin en Grube 2000; Martin 2020.
26. Voor een voorlopige reconstructie van hoe de Mayaheerschappij geleidelijk ontstond vanuit vroegere vormen van sjamanistische macht, zie Freidel en Schele 1988.
27. Bij gebrek aan definitief bewijs hebben theorieën van ineensstorting de neiging gehad om de politieke aangelegenheden van hun tijd te volgen. Tijdens de Koude Oorlog leken veel Euro-Amerikaanse Mayadeskundigen een soort klassenconflict of boerenrevolutie te veronderstellen; sinds de jaren negentig is de tendens meer geweest om zich te richten op bepaalde ecologische crises als belangrijkste causale factor.
28. Ringle 2004; zie ook Lincoln 1994. Deze reconstructies blijven een punt (van discussie zie Braswell [red.] 2012), maar als ze grotendeels juist zijn, zelfs in grote lijnen, zouden ze overeenkomen met wat Graeber en Sahlins (2017) beschrijven als een verschuiving van ‘goddelijke’ naar ‘heilige’ vormen van koningschap, of zelfs ‘nadelige sacralisering’.
29. Kowaleski 2003.
30. En zie voor K’iche parallellen Frauke Sachse: ‘The Martial Dynasties – the Postclassic in the Maya Highlands’, in Grube et al. (reds.) 2001, p. 356-371.
31. Kubler 1962.
32. Kroeber (1944, p. 761) begon zijn grote conclusie als volgt: ‘Ik zie geen bewijs van een echte wetmatigheid in de verschijnselen die we behandeld hebben; niets cyclisch, zich regelmatig herhalend, of noodzakelijks. Er is ook niets wat laat zien dat elke cultuur patronen moet ontwikkelen waarin een bloei van kwaliteit mogelijk is, of dat, als die bloei eenmaal geweest is, ze zonder kans op heropleving moet verwelken.’ Hij vond ook geen essentiële verbanden tussen culturele prestaties en bestuursystemen.
33. In Europa bestaat een volledige categorie van wetenschap die bekendstaat als de studie van de ‘protohistorie’, waarmee de studie van volken als de Scythen, de Thraciërs of de Kelten wordt omschreven, die even in het licht van de geschiedenis doorbreken via de geschriften van Griekse of Romeinse kolonisten en vervolgens weer als een nachtkaars uitgaan als de geletterde blik zich op iets anders richt.
34. In hun aanvullende cultusrol als de ‘hand van god’ waren de godsvrouwen van Amon – zo als Amenirdis I en Sjepenoepet II – ook verplicht om de mannelijke scheppergod bij te staan in kosmische masturbatie; dus waren ze, in rituele termen, zo onderworpen aan een mannelijke meerdere als je je maar kunt voorstellen, terwijl ze in werkelijkheid een groot deel van de economie van Boven-Egypte beheerden en het aan het hof politiek voor het zeggen hadden. Te oordelen naar de grootse locaties van hun grafkapellen in Karnak en Medinet Haboe leidde de combinatie tot een zeer effectieve realpolitiek.
35. Zie John Taylors hoofdstuk over ‘De derde tussenliggende periode’ (*The Third Intermediate Period*) in Shaw (red.) 2000, p. 330-369, met name p. 360-362; ook Ayad 2009.
36. Schneider 2008, p. 184.

37. In *The Oxford History of Ancient Egypt* (Shaw 2000) is het relevante hoofdstuk bijvoorbeeld getiteld ‘Middle Kingdom Renaissance (ca. 2055-1650 v.C.)’.
38. Zie voor een nuttige samenvatting: Pool 2007.
39. Rosenwig 2017. Nogmaals, dit beeld kan plotseling veranderen door de toepassing van LiDAR-meettechnieken in de provincies Tabasco en Veracruz, die al gaande zijn ten tijde van dit schrijven.
40. Zie Rosenwig 2010.
41. Aandacht voor individuele verschillen en persoonlijke esthetiek is ook duidelijk aanwezig in een tweede belangrijke categorie van Olmeekse beeldhouwkunst, overvloedig gedocumenteerd in San Lorenzo. Menselijke figuren worden verbeeld met ongebruikelijke of afwijkende trekken. Zo zijn er beelden van gebochelden, dwergen, lepralijders en mogelijk ook beelden gebaseerd op de menselijke observaties van ontijdig geboren embryo’s; zie Tate 2012.
42. Zie Drucker 1981; Clark 1997; Hill en Clark 2001.
43. Zie Miller en Houston 1987.
44. Hill en Clark 2001. Het is in deze context niet onbelangrijk dat Teotihuacan – dat meer op basis van collectieve principes geregeerd werd dan de Olmeekse, Maya- of Azteekse steden – niet een dergelijke arena had voor het officieel organiseren van balspelen voor publiek. Het niet opnemen van een openbaar speelveld in het stadsplan moet zeker een welbewuste keuze zijn geweest, aangezien veel van de bewoners van Teotihuacan vertrouwd moeten zijn geweest met dergelijke spektakels, en zoals we zagen in hoofdstuk negen was vrijwel alles in het stadscentrum ontworpen met nauwkeurige vooruitziendheid en precisie. Wanneer er wel balspelen verschijnen in Teotihuacan, is het in een andere context. Ze zijn zo enorm anders dat je begint te vermoeden dat er een of andere bewuste omkering van ideeën is geweest die officieel aanvaard waren in de omringende koninkrijken Oaxaca en de Mayaaglanden (in herinnering brengend dat mensen zich regelmatig verplaatsten tussen deze gebieden en vertrouwd waren met de gebruiken van hun burens). Het bewijs komt van muurschilderingen in de huizen in een van de goed uitgeruste woonwijken, die bekendstaan als Tepantitla. Er worden goden afgebeeld, maar ook de vroegst bekende beelden van mensen die balspelen met hun voeten, handen en stokken – ongeveer in de trant van voetbal, basketbal en hockey (zie Uriarte 2006). Dit alles was een schending van de aristocratische normen. De taferelen spelen zich af op straat, met grote aantallen deelnemers, allen even groot afgebeeld. Een zich herhalende symboliek van waterlelies, een krachtig hallucinogeen, wordt geassocieerd met deze taferelen. Misschien is wat we hier zien iets wat speciaal bij Teotihuacan hoort; of misschien zien we een glimp van spelen die worden gespeeld door gewone mensen door heel Meso-Amerika, een kant van het leven die voor ons grotendeels onzichtbaar is in meer gelaagde bestuursvormen.
45. Clendinnen 1991, p. 144.
46. In dit opzicht lijkt de prikkelende vergelijking van Wilk (2004) tussen de dynamiek van de Olmeekse horizon en de culturele-politieke impact van hedendaagse schoonheidswedstrijden als Miss World en Miss Universe zeer treffend. Geertz bedacht de term ‘theaterstaat’ (1980) om Balinese koninkrijken te beschrijven waar, zo voert hij aan, het volledige apparaat van schatting eerder bestond om spectaculaire rituelen te organiseren dan omgekeerd. Zijn redenering bevat een aantal opmerkelijk zwakke punten – met name vanuit het per-

spectief van Balinese vrouwen – maar de analogie kan nog steeds bruikbaar zijn, vooral als je naar de oorspronkelijke rol kijkt van de beroemde Balinese hanengevechten (eerstejaarsstudenten antropologie niet onbekend); ze werden aanvankelijk gepropageerd en op touw gezet door koningshuizen om mensen in de schulden te steken, wat er niet zelden toe leidde dat men vrouw en kinderen moest overdragen aan het paleis om als slaaf of concubine te worden gebruikt, of om door te verkopen naar het buitenland (Graeber 2011, p. 157-158, 413 n. 88).

47. Zoals we zagen in hoofdstuk acht.
48. Zie Conklin en Quilter (red.) 2008.
49. Zie Isbell 2008.
50. Zie Quilter 2002; Castillo Butters 2005.
51. Vgl. Weismantel 2013.
52. Dit zijn precies het soort uitermate gecompliceerde afbeeldingen die de antropoloog Carlo Severi (2015) bestudeerde in zijn klassieke analyse van het 'Chimaera-principe'.
53. Burger 2011; Torres 2008. De stenen reliëfs in Chavín de Huántar lijken vooral bedoeld om wat intrinsiek voorbijgaande ervaringen van een veranderde staat van bewustzijn waren blijvend te maken. De karakteristieke dierenmotieven in de Chavín kunst – zoals katachtingen, slangen en wurgarenden – komen in feite duizend jaar eerder voor op katoenen stoffen en kralenwerk, al ruimschoots aanwezig tussen de hooglanden en de kust. Interessant is dat beter bewaard gebleven stoffen uit latere perioden laten zien dat, zelfs op het hoogtepunt van de macht van Chavín, samenlevingen aan de kust hun godheden weergaven in uitgeproken vrouwelijke vormen (Burger 1993). In Chavín de Huántar zelf lijken vrouwen afwezig te zijn in het bewaard gebleven repertoire van figuratieve beeldhouwkunst.
54. Rick 2017.
55. Zie Burger 2008.
56. Zie Weismantel 2013.
57. Zie voor een uitgebreidere discussie over goddelijk koningschap van de Natchez, met alle verwijzingen, Graebers hoofdstuk 'Notes on the Politics of Divine Kingship', in Graeber en Sahlins 2017, p. 390-398.
58. Geciteerd in Graeber, *ibid.* p. 394.
59. Lorenz 1997.
60. Zie Gerth en Wright Mills (red.) 1946, p. 233-234.
61. Brown 1990, p. 3, uit *Indian Tribes of the Lower Mississippi Valley and Adjacent Coast of the Gulf of Mexico*, John Swanton (1911) (Bureau of American Ethnology, Bulletin 43).
62. Zie voor een goed overzicht van dergelijke koninklijke 'wapenfeiten' De Heusch 1982; de koning die het beroemdst is geworden vanwege het neerknallen van zijn eigen onderdanen was de Ganda-koning Mutesa, die indruk probeerde te maken op David Livingstone nadat die hem een geweer cadeau had gedaan, maar het geval staat in geen geval op zichzelf: zie Simonse 1992; 2005.
63. Graeber en Sahlins 2017, p. 129.
64. Crazzolara 1951, p. 139.
65. Opgetekend in Diedrich Westermann's *Shilluk People: Their Language and Folklore* (1911). Philadelphia: Board of Foreign Missions of the United Presbyterian Church of North America, p. 175.

66. Graeber en Sahlins 2017, p. 96, 100-101, 130.
67. We zullen hier in het volgende hoofdstuk verder op in gaan.
68. Eigenlijk zijn we niet helemaal eerlijk hier. Het is niet alleen een gedachte-experiment: de overblijfselen van het Grote Dorp – dat nu bij archeologen bekendstaat als de Fatherland Site in Adams County – waren eigenlijk met name opgegraven door Stu Neitzel tijdens een paar regelmatig onderbroken seizoenen van veldwerk in de jaren zestig en begin jaren zeventig van de vorige eeuw. In de eeuwen nadat het was verlaten was wat er nog van de plek was overgebleven overdekt met meer dan drie meter neergestorte modder van de St Catherine Creek die eerst moest worden verwijderd met zware machines (bulldozers), wat vernielingen aanrichtte op de onderliggende archeologische resten en belangrijk bewijsmateriaal uitwiste. Wat Neitzel (1965; 1972) vertelde komt in grote lijnen overeen met wat we net beschreven; ongetwijfeld kunnen zorgvuldigere en modernere technieken veel meer bereiken in termen van archeologische reconstructie (vgl. Brown 1990).
69. In feite hebben vroege opgravingen in de omgeving van grafheuvel C, de waarschijnlijke locatie van de Natchez-tempel, meer dan twintig graven opgeleverd met grafvoorwerpen waaronder objecten van zowel Franse als plaatselijke makelij; maar de opgravingen werden slecht uitgevoerd, zonder systematische documentatie, en waarschijnlijk dateren ze tot aan de allerlaatste periode dat er tempels werden gebruikt, vlak voordat het gebouw met de grond gelijk werd gemaakt, en de macht van de Grote Zon ongetwijfeld behoorlijk was afgenomen (zie Brown 1990, p. 3; Neitzel 1965, die vondsten van Moreau B.C. Chambers in 1930 rapporteert).
70. Egyptologen noemen de Eerste en Tweede Dynastie de vroegdynastieke periode van Egypte, terwijl het ‘Oude Koninkrijk’ – enigszins verwarrend – pas in de Derde Dynastie begint.
71. Zie Dickson 2006; Morris 2007; Campbell (red.) 2014; Graeber en Sahlins 2017, p. 443-444 voor verdere verwijzingen.
72. Zie voor die laatste mogelijkheid, en een bespreking van eerdere interpretaties Moorey (1977); maar zie voor een alternatieve visie, die ze als echte koninklijke graven beschouwt, Marchesi 2004.
73. Campbell 2014.
74. Vgl. Campbell 2009.
75. Hoewel misschien niet de enige graftomben, aangezien de vroegste heersers van Egypte misschien de lichamen van hun voorouders in stukken opdeelden, om ze op meerdere locaties te begraven zodat hun funeraire cultus zo wijd mogelijk verbreid werd; zie Wengrow 1996, p. 226-228.
76. Wengrow 1996, p. 245-258; Bestock 2008; zie ook Morris 2007; 2014.
77. Macy Roth 2002.
78. Maurice Bloch (2008) heeft langs vergelijkbare lijnen waargenomen dat vroege staten vrijwel altijd een explosie van spectaculair en vaak schijnbaar willekeurig geweld met zich meebrengen, en dat dergelijke staten uiteindelijk het rituele leven van doorsneehuishoudens zodanig ‘ontregelen’ dat het op de een of andere manier nooit meer kan worden teruggeschroefd naar hoe het was, zelfs als die staten ineens stortten. Hij voert aan dat uit dit dilemma het fenomeen wereldreligie voortkomt.
79. Een van de effecten hiervan was dat rond de landsgrenzen van Egypte een reeks ‘niemandslanden’ ontstond. De politieke scheiding van Egypte van ooit nauw verwante landen en vol-

ken in Soedan lijkt bijvoorbeeld de ontvolking met zich mee te hebben gebracht van gebieden aan de pas opgerichte zuidgrens van Egypte, en de ontmanteling van een voormalig systeem van macht van opperhoofden binnen Nubië: de A-groep, zoals archeologen hen noemen. Dit vond plaats door een moment van gewelddadige overheersing, herdacht in een rotstekening van Gebel Sheikh Suleiman bij de tweede cataract. Dus eigenlijk hebben we een soort symmetrie tussen uitersten van ritueel doden in de kern van de nieuwe Egyptische staat (soms ter gelegenheid van de troonopvolging van een heerser) en het oprichtingsgeweld dat plaatsvond, of werd herdacht, aan haar landsgrenzen; Baines 2003; Wengrow 2006: *passim*.

80. Zie hiervoor Lehner 2015.
81. Wengrow et al. 2014.
82. Jones et al. 2014. Neolithische begrafenissen vonden meestal plaats in de onvruchtbare randen van de Nijlvallei (gebieden die droog genoeg waren om een bepaalde hoeveelheid natuurlijke conservering van het lichaam toe te laten), en soms verder in aangrenzende woestijnlanden; ze lijken niet een soort duurzame superstructuren te hebben gehad, maar werden vaak verspreid op grote begraafplaatsen, en andere sporen laten zien dat mensen zich generaties lang de locaties herinnerden, bezochten en hergebruikten; zie Wengrow 2006, p. 41-71; Wengrow et al. 2014.
83. Egyptologen hadden zelfs allang bepaalde elementen van later koningschap veel 'te vroeg' in de kunst opgemerkt – bijvoorbeeld de beroemde Rode Kroon van Beneden-Egypte verschijnt op een stuk aardewerk dat dateert van bijna duizend jaar voordat de Rode en Witte Kronen werden gecombineerd om een officieel symbool te worden van Egyptische eenheid; het standaardmotief van een koning die met een strijdnokt zwaait om zijn vijanden te slaan duikt op een beschilderd graf in Hierakonpolis, vijfhonderd jaar voor het Narmerpalet, enzovoort. Zie Baines 1995 voor verdere voorbeelden en verwijzingen.
84. Recente nilotische volken zijn gewoonlijk uitsluitend patrilineaal; en in feite sluit dat vrouwen niet volledig uit om prominente posities te bekleden, maar dat doen ze doorgaans door de rol van de man te spelen. Onder de Nuer bijvoorbeeld kan een 'stier' of dorpshoofd zonder mannelijke erfgenaam zijn dochter eenvoudig als man verklaren, en ze zou misschien best weleens zijn positie kunnen overnemen, of zelfs een vrouw trouwen en worden erkend als vader voor haar kinderen. Het is waarschijnlijk geen toeval dat ook in de Egyptische geschiedenis vrouwen die dominante posities bekleedden dat vaak deden door zichzelf man te verklaren (een opmerkelijke uitzondering op de godsvrouwen van Amon, die we eerder in dit hoofdstuk bespraken).
85. Zie Wengrow 2006: hoofdstukken 1, 4 en 5; Kemp 2006; Teeter (red.) 2011. Schattingen over de populatie van deze 'protokoninkrijken' blijven zeer speculatief vanwege de ontongankelijkheid van de oude woonverblijven en het feit dat grote gebieden van prehistorische nederzettingen zijn begraven onder moderne veldsystemen en overstromingsgebieden.
86. Zie Friedman 2008; 2011.
87. Zie Wengrow 2006, p. 92-98.
88. Ibid., p. 142-146.
89. De integratie op grote schaal van de consumptie van chicha in levenscyclusrituelen was niet echt een Inca-innovatie – het gaat al terug naar de uitbreiding van Tiwanaku, halverwege tussen Chavín (met zijn zeer verschillende rituele etenswaren) en de Inca; zie Goldstein 2003.

90. Zie Murra 1956, p.20-37.
91. Wengrow 2006, p. 95, 160-163, 239-245, met verdere verwijzingen.
92. Lehner 2015.
93. Zie ook Roth 1991.
94. Symbolische en waarschijnlijk ook praktische verbanden tussen monumentale architectuur en de activiteiten van een scheepsbemanning doen ook denken aan de stenen tempels uit de latere bronstijd in Byblos (Jbeil) in Libanon, een havenstad die nauwe handelsbetrekkingen en culturele banden had met Egypte. (Zie Wengrow 2010b, p. 156); etnografische beschrijvingen over de manier waarop teamvaardigheden zich aanpassen van het omgaan met een schip tot het omgaan met zwaar steenwerk kunnen worden gevonden in bijvoorbeeld de klassieke etnografie van een Maleisisch eiland van John Layard: *Stone Men of Malekula* (1942). Londen: Chatto en Windus.
95. De lopendebandanalogie is geïnspireerd op de ‘megamachine’ van Lewis Mumford, waarbij hij zijn beroemde argument aanvoerde dat de eerste complexe machines feitelijk uit mensen bestonden. De ‘rationalisatie’ van typische fabrieksarbeid begon, zoals Eric Williams lang geleden opperde, in feite bij de slavenplantages in de zeventiende en achttiende eeuw, maar anderen hebben er onlangs op gewezen dat schepen rond die tijd, zowel koopvaardijsschepen als oorlogsschepen, waarschijnlijk een ander belangrijk experiment zijn geweest, aangezien het aan boord zijn op dergelijke vaartuigen een van de weinige omstandigheden was waar grote aantallen mensen taken kregen toebedeeld, terwijl ze volledig onder het gezag van één enkele opzichter stonden.
96. Zoals naar voren gebracht door feministische theoretici (bijv. Noddings 1984).
97. In de graven van enkele van de hoogstgeplaatste ambtenaren in het oude koninkrijk van Egypte treffen we onder hun allerbelangrijkste titels niet alleen militaire, bureaucratistische en religieuze functies aan, maar ook functies als ‘geliefde kennis van de koning’, ‘opzichter van de paleismanicure’, enzovoort (Strudwick 1985).
98. Vergelijk Baines 1997; 2003; Kolata 1997.
99. Zie voor de verschillende soorten koningschap in Egypte en Mesopotamië Frankfort 1948; Wengrow 2010a; en voor zeldzame uitzonderingen op dit patroon, waar Mesopotamische koningen aanspraak lijken te hebben gemaakt op goddelijke of bijna-goddelijke status, de bijdragen van Piotr Michalowski en Irene Winter in Brisch (red.) 2008, die beide de uitzonderlijke en ambivalente aard van dergelijke aanspraak benadrukken.
100. Deze situatie duurde zelfs voort in de latere Mesopotamische geschiedenis: toen Hammoerabi een stèle oprichtte met de beroemde wetboekcode in de achttiende eeuw v.C. leek dit misschien de wezenlijke soevereine verordening, waarin stond hoe geweld wel en niet kon worden toegepast binnen de gebieden van de koning, waardoor uit het niets een nieuwe orde werd gecreëerd; maar de meeste van deze gewichtige edicten lijken in feite nooit systematisch ten uitvoer te zijn gebracht. Babylonische onderdanen bleven gebruikmaken van dezelfde complexe mengelmoes van traditionele wettelijke voorschriften en gewoonten als voorheen. Bovendien handelt Hammoerabi, zoals duidelijk te zien is aan het decoratieve ontwerp van de stèle, in opdracht van de zonnegod Sjamassj; zie Yoffee 2005, p. 104-112.
101. En hier kunnen we het contrast met Mesopotamië nog verder doortrekken, waar beleid een gevestigd onderdeel was van aards bestuur, maar de kosmos – verre van voorspelbaar

georganiseerd – werd bevolkt door goden wier daden (zoals de Bijbelse Jahweh) vaak in de vorm kwamen van onverwachte interventies en vaak verwarde onenigheid in menselijke aangelegenheden; Jacobsen 1976.

102. Andere voorbeelden van regimes waar soevereiniteit en competitieve politiek de aardbol domineerden en bestuurlijke hiërarchieën op een universum werden geprojecteerd, zouden misschien ook Zuid-Aziatische samenlevingen kunnen zijn, die een vergelijkbare fascinatie tentoonspreiden voor kosmische cycli, of middeleeuws Europa, waar de kerk en haar beeld van hemelse hiërarchieën een herinnering in stand lijken te hebben gehouden van de oude wettelijke, bureaucratische orde van het oude Rome.
103. Martin en Grube 2000, p. 20; Martin 2020.
104. Zie Bagley 1999.
105. Shaughnessy 1989.
106. Voor het ontstaan van het nieuwe rijk werd in Egypte in beperkte mate een beroep gedaan op voorspellingen, terwijl ze een ambivalente rol in Inca-bestuurssystemen speelden. Zoals Gose (1996, p. 2) uitlegt lagen in het geval van de Inca's orakelachtige verrichtingen overhoop met de autoriteit van levende koningen. Ze richtten zich dus op de gemummificeerde lichamen van koninklijke voorouders of hun equivalent in een standbeeld, wat een van de weinige podia leverde om ondergeschikte (en potentieel subversieve) opvattingen uit te drukken op een manier die de veronderstelde absolute soevereiniteit en opperste autoriteit van de heerser niet tartte. Tijdens de renaissance werd op een vergelijkbare manier het trekken van de horoscoop van een koning of koningin vaak beschouwd als verraad. Maya-koningen gebruikten aderlating en het werpen van steentjes als vormen van voorspelling, maar dat lijkt geen centrale rol te hebben gespeeld bij staatszaken.
107. Yuan en Flad 2005. Buiten de sfeer van geletterdheid was het voorspellen door middel van organen van dieren ook wijdverbreid.
108. Zie Keightley 1999.
109. Shaughnessy 1999.
110. Het China van de Shangdynastie kan beschouwd worden als een model voor wat de antropoloog Stanley Tambiah (1973) heeft beschreven als 'galactische bestuursvormen', wat ook de meest voorkomende vorm zou zijn in de latere Zuidoost-Aziatische geschiedenis, waar de soevereiniteit zich concentreerde in het centrum maar naar buiten toe verminderde en zich op sommige plekken concentreerde, en op andere plekken zo vervaagde dat aan de randen bepaalde heersers of edelen zelfs konden claimen dat ze deel uitmaakten van een rijk – zelfs verre afstammelingen van de stichters van een rijk – van wie de huidige heerser nog nooit had gehoord. We kunnen dit soort uitbreiding van soevereiniteit naar buiten toe afzetten tegen een ander soort macropolitiek patroon, dat eerst in het Midden-Oosten opdook en zich daarna geleidelijk verspreidde over een groot deel van Eurazië, waar diametraal tegenover elkaar staande ideeën over wat een 'regering' precies inhoudt de confrontatie met elkaar aangingen in dynamische spanning, waarmee ze de grote grenszones creëerden die bureaucratische regimes (of het nu in China, India of Rome was) scheidden van de heroïsche politiek van nomadische volken die hen voortdurend dreigden te overweldigen; zie hiervoor Lattimore 1962; Scott 2017.
111. De duidelijkste illustratie van dit koninklijke thema uit het oude koninkrijk is te vinden in de bewaard gebleven reliëfs van Sahoeres grafftempel in Abusir; zie Baines 1997.

112. Baines 1999.
113. Zie Seidlmayer 1990; Moreno García 2014.
114. Oorspronkelijke vertaling: Seidlmayer 1990, p. 118-121. Met name opvallend in dit opzicht zijn de claims van de nomarch dat hij zijn mensen niet alleen gezond houdt, maar ze ook voorziet van de basisbehoeften voor een volledig sociaal leven: de middelen om een gezin te onderhouden, passende begrafenissen te houden, en de garantie dat men niet zou worden afgesneden van zijn plaatselijke houvast of gedoemd zou zijn tot het leven van een vluchteling.
115. Dunbar 1996, p. 102; Diamond 2012, p. 11. Deze aanname wordt gekoesterd in zowel de ‘*scalar stress*’ theorieën die we hebben besproken in het begin van hoofdstuk acht, en ook in een bepaald element van de evolutionaire psychologie (zie ook Dunbar 2010), waarin wordt beweerd dat bureaucratie de bestuurlijke oplossing biedt voor problemen van informatieopslag en beheer die ontstaan als een samenleving zich voorbij een bepaalde drempel van persoonlijke interactie ontwikkelt. Volgens dergelijke theorieën doet bureaucratie dienst als een soort ‘externe symbolische opslag’ als de ingeboren capaciteiten van de menselijke geest om informatie op te slaan en te herinneren (bijvoorbeeld in verband met de goederenstroom of arbeid) overbelast raken. Voor zover we ons bewust zijn is er absoluut geen empirisch bewijs om deze hypothetische, maar diepgewortelde reconstructie van de ‘oorsprong van bureaucratie’ te staven.
116. Interessant genoeg zijn de archieven van het negentiende-eeuwse koninkrijk van de Merina in Madagaskar niet veel anders: het koninkrijk werd in patrimoniale termen opgevat als een koninklijk huishouden, en de werkelijke eigenschap van iedere afstammende groep werd gekenmerkt door wat de groep voor dienst verleende aan de koning of koningin, die vaak werd gezien als een kind dat verzorgd moest worden. In de archieven wordt elk item dat het koninklijke huishouden in of uit gaat om de heerser te verzorgen eindeloos en gedetailleerd beschreven, maar er staat vrijwel niets in over economische aangelegenheden (zie Graeber, ‘The People as Nursemaids of the King,’ in Graeber en Sahlins 2017).
117. Akkermans (red.) 1996.
118. Zie Schmandt-Besserat 1992.
119. Vreemd genoeg zijn er erg weinig van dergelijke zegels aangetroffen in Tell Sabi Abyad zelf, misschien omdat ze waren vervaardigd van materialen die niet bestendig waren, zoals hout; mini-zegelstempels van steen, en het soort dat we hier beschrijven, zijn alomtegenwoordig in andere noordelijke Mesopotamische vindplaatsen uit dezelfde (‘laatneolithische’ of ‘Halaf’) periode.
120. Akkermans en Verhoeven 1995; Wengrow 1996.
121. De suggestie die soms wordt geuit dat dit alles een gevolg was van de mensen die tijdens het herdersseizoen het dorp verlieten om hun kudde te verweiden, dat wil zeggen naar nabijgelegen heuvels brachten om te laten grazen, is waarschijnlijk te simplistisch. Het is ook niet bepaald steekhoudend –de ouderen, echtgenoten of echtgenotes, broers en zussen en nakomelingen die bleven nog altijd in het dorp achter om voor hun huis te zorgen of problemen te melden.
122. Zie Wengrow 2010a, hoofdstuk 4.
123. Wengrow 1998, p. 790-792; 2001.
124. Dit is natuurlijk een beetje merkwaardig, aangezien archeologen die binnen oudere kaders

van maatschappelijke ontwikkeling werken al lang hebben verondersteld dat samenlevingen in de ‘Ubaid wel gestructureerd moeten zijn geweest als een soort ‘complexe chiefdoms’, eenvoudig omdat ze chronologisch geplaatst zijn tussen de vroegste boerennederzettingen en de vroegste steden (waarvan achtereenvolgens wordt verondersteld dat ze ‘de geboorte van de staat’ inluiden). De logische indirectheid van dergelijke argumenten zal inmiddels zeer duidelijk zijn, net als hoe slecht het aansluit op het archeologisch bewijs voor de perioden in kwestie.

125. Murra 1956, p.156.
126. Zie met name Salomon 2004. Terloops kan worden opgemerkt dat marktssystemen in middeleeuwse dorpen in Engeland kennelijk op vergelijkbare manier hebben gewerkt, zij het minder formeel: de grote meerderheid aan transacties vonden plaats op krediet, en elke zes maanden tot een jaar werd er een collectieve verrekening gedaan in een poging om alle schulden en tegoeden naar nul te brengen (Graeber 2011, p. 327).
127. Salomon 2004, p. 269; Hyland 2016. Het is mogelijk dat de rekentechnieken door middel van een koord ook werden toegepast in prehistorisch Mesopotamië, in combinatie met kleien symbolen en zegelstempels, zoals te zien is in sporen van het ophangen van geperforeerde klompen klei, gemodelleerd in regelmatige vormen met soms ingedrukte tekens of symbolen (Wengrow 1998, p. 787).
128. Zie Wernke 2006, p. 180-181 voor verdere verwijzingen.
129. Zie voor de organisatiemethode en schema’s voor schattingsarbeid Hyland 2016.
130. John Victor Murra citeert in zijn gezaghebbende thesis *The Economic Organization of the Inca State* (1956) Spaanse bronnen die vertellen over plaatselijke misantropen en buitenbeentjes die een machtspositie krijgen; over burenen die zich tegen elkaar keren; en schuldenaren die uit hun vertrouwde dorp worden weggerukt – hoewel je nooit zeker kunt zijn in hoeverre dit een gevolg was van de conquista zelf; zie ook Rowe 1982.
131. Zie hiervoor *Debt: The First 5000 Years* (in het Nederlands verschenen als *Schuld, de eerste 5000 jaar*) van een van de auteurs van dit boek (Graeber 2011); en ook Hudson 2018.
132. Von Dassow 2011, p. 208.
133. Murra (1956, p. 228) concludeert dat de illusie dat de Incastaat socialistisch is voortkomt uit ‘toeschrijven aan de staat wat in feite een werking van de ayllu was’. ‘Zekerheid voor degenen die niet kunnen werken kwam van een eeuwenoud pre-Incasyteem van zowel automatische toegang tot zowel gemeenschappelijke bezittingen en overschotten, als wederzijdse arbeidsdiensten.’ Hij vervolgt: ‘Er heeft wellicht ook staatssteun bestaan in het geval van vorst of droogte; de verwijzingen hiernaar zijn laat en zeer beperkt, vergeleken bij de honderden die het gebruik van reserves beschrijven voor het leger, het hof, de kerk en de overheid.’ Dit is waarschijnlijk iets te sterk gesteld, aangezien de Inca’s ook bestuursstructuren overerfden en een apparaat van sociale welvaart van sommige van de koninkrijken die ze veroverden, dus de werkelijkheid zal zeker per plek hebben verschild. (S. Rockefeller, persoonlijke gesprekken).
134. Zie bijvoorbeeld Richardson (2012) over Mesopotamië, en Schrakamp (2010) over de seizoengevoelige omvang van vroegdynastieke militaire organisatie; Tuerenhout (2002) over seizoengevoelige oorlogvoering in de klassieke Mayacultuur; en voor meer voorbeelden en discussies, zie bijdragen aan Neuman et al. (red.) (2014); Melle rand Schefik (2015).
135. James Scott maakt een vergelijkbare observatie aan het begin van zijn boek *Against the*

- Grain* (2017, p.15): ‘In een groot deel van de wereld was de staat, zelfs als hij gezond was, een tijdelijk instituut. Tot nog maar heel kort geleden, gedurende het jaarlijkse regenseizoen in Zuidoost-Azië, verminderde het vermogen van de staat om zijn macht te projecteren zich tot niet verder dan de paleismuren. Ondanks het zelfbeeld van de staat en zijn centraliteit in het grootste deel van de standaard geschiedschrijving is het belangrijk om in te zien dat gedurende de duizenden jaren nadat hij voor het eerst verscheen, hij geen constante was, maar een variabele, en ook nog eens een heel wankele in het bestaan van een groot deel van de mensheid.’
136. Wellicht geschraagd door de illusie van zovelen die absolute macht claimen dat het feit dat je het vermogen hebt om je onderdanen te doden op de een of andere manier gelijkstaat aan hun het leven schenken.
137. In *Arts of Resistance* (1990), het briljante en ondergewaardeerde boek van James Scott, maakt hij het punt dat wanneer een groep overweldigende macht heeft over een andere groep, zoals wanneer een gemeenschap is onderverdeeld in vorsten en lijfeigenen, meesters en slaven, hoge kasten en onaanraakbaren, beide kanten de neiging hebben te doen alsof ze onder één hoedje spelen om het historisch archief te vervalsen. Dat wil zeggen: er zal altijd een ‘officiële’ versie bestaan van de werkelijkheid – laten we zeggen dat plantage-eigenaars goedgezinde vaderlijke figuren zijn die alleen maar het beste voor hebben met hun slaven – die niemand, meester nog slaaf, werkelijk gelooft en die ze waarschijnlijk ‘tussen de coulissen’ en onderling vanzelfsprekend belachelijk vinden, maar waarvan de overheersende groep wil dat onderschikten erin meegaan, met name als het in het openbaar is. Op een bepaalde manier is dit de zuiverste uiting van macht: de mogelijkheid om de onderdrukten te dwingen om eigenlijk net te doen alsof twee plus twee vijf is. Of dat de farao een god is. Met als gevolg dat de versie van de werkelijkheid die vaak behouden blijft voor de geschiedenis en het nageslacht precies die ‘officiële versie’ is.
138. Abrams 1977.
139. Zie ook Wengrow 2010a.
140. Zoals bijvoorbeeld Mary Harris (1997) naar voren brengt. Bedenk hier ook dat de gecentraliseerde kennissystemen van Chavín, de klassieke Maya’s en andere precolumbiaanse bestuursvormen wellicht berustten op een continentbreed wiskundig systeem, oorspronkelijk met behulp van touwtjes en koorden, en dus uiteindelijk gebaseerd op weeftechnieken (Clark 2004); en dat de uitvinding van de wiskunde van spijkerschrift in steden werd voorafgegaan door enkele duizenden jaren van verfijnde weeftechnieken in dorpen, waarvan sporen bewaard zijn gebleven in de vormen en versieringen van prehistorische aardewerktradities in heel Mesopotamië (Wengrow 2001).
141. Renfrew 1972.
142. Een chronologisch schema dat alom door archeologen gebruikt wordt voor het hele eiland begint met de ‘pre-paleizenperiode’, en vervolgens de ‘proto-paleizenperiode’, de ‘neo-paleizenperiode’, enzovoort.
143. Whitelaw 2004.
144. Zie Davis 1995.
145. Preziosi en Hitchcock 1999.
146. We moeten hier misschien even de beruchte identificatie van Arthur Evans noemen, van een priester-koning tussen de geschilderde figuren die hij in Knossos opgroef in het begin

van de twintigste eeuw (zie hiervoor S. Sherratt 2000). De verscheidene stukjes versierd muurreliëf die Evans heeft gebruikt om dit beeld samen te stellen kwamen in feite uit verschillende archeologische lagen, en hoorden waarschijnlijk niet bij één figuur (dat dacht hij zelf eerst ook, maar hij veranderde van gedachten). Zelfs aan de sekse van de priester-koning wordt tegenwoordig getwijfeld door kunsthistorici. Maar de fundamentele vraag is waarom iemand één enkele, mogelijk mannelijke figuur met een indrukwekkend hoofddeksel met pluimen aangrijpt als bewijs van koningschap, terwijl de overgrote meerderheid van minoïsche schilderkunst ons een heel andere richting uitstuurt. Die zullen we zo duidelijk inslaan. Maar kortgezegd is de priester-koning van Knossos geen betere pretendent van een troon dan zijn vergelijkbaar benoemde, en vergelijkbaar opzichzelfstaande tegenhanger in de stad Mohenjodaro in de Indusvallei in de vroege bronstijd die we in hoofdstuk acht tegenkwamen.

147. Younger 2016.
148. 'Het is zeker,' schreef Evans, 'dat hoezeer ook het mannelijke element zich had weten te handhaven in het regeringsdomein in de glorie-tijd van de minoïsche beschaving, het stempel van religie nog steeds de oudere matriarchale fase van maatschappelijke ontwikkeling bleef weerspiegelen.' Geciteerd in Schoep 2018, p.21.
149. Voor een gedetailleerde discussie over Egyptische import naar Kreta, via Libanon, en hun waarschijnlijke verbanden met vrouwenrituelen, zie Wengrow 2010b.
150. Voutsaki 1997.
151. Paleizen hieven alleen schatting op specifieke goederen – zoals vlas, wol en metalen – die in paleiswerkplaatsen werden omgezet in een nog weer specifiekere verscheidenheid aan items, met name fijn weefgoed, strijdwapens, wapens en geparfumeerde oliën. Andere belangrijke industrieën, zoals de fabricage van aardewerk, ontbreken volledig in de administratie. Zie Whitelaw 2001.
152. Zie Bennett 2001; S. Sherratt 2001.
153. Kilian 1988.
154. Rehak 2002.
155. Groenewegen-Frankfort 1951.

Hoofdstuk 11: De cirkel rond

1. De term die hier werd gehanteerd, 'ongecultiveerd', kon ook letterlijk worden genomen, want zoals Montesquieu het misschien wel het bondigst formuleerde: 'Deze volken genieten een hoge mate van vrijheid, want omdat ze de grond niet bebouwen, zijn ze er ook niet aan gebonden; ze trekken rond, het zijn nomaden...' (*Over de geest van de wetten*, XVIII:14 – 'Over de politieke situatie van volken die geen landbouw kennen').
2. Lovejoy en Boas 1965.
3. Scott 2017, p. 129-130.
4. *Ibid.*: 135.
5. *Ibid.*: 253.
6. Sahlins en Service 1960.
7. Een historische vergelijking komt nog het dichtst in de buurt: het socialistische blok, dat van ruwweg 1917 tot 1991 heeft bestaan en op zijn hoogtepunt een behoorlijk deel van de

- landmassa en bevolking van de wereld omvatte, wordt in die zin vaak als een (mislukt) experiment behandeld. Sommigen stellen echter dat het nooit werkelijk onafhankelijk is geweest van het grotere kapitalistische wereldsysteem, maar gewoon een onderafdeling vormde van het staatskapitalisme.
8. We baseren ons hier op voorbeelden die uitvoeriger worden besproken in *Schuld: de eerste 3000 jaar* (Graeber 2011, hoofdstuk 9), waarin deze gecoördineerde veranderingen grotendeels worden beschreven in termen van de afwisseling tussen materiële (goud en zilver) valuta en verschillende vormen van abstract (immaterieel) kredietgeld.
 9. Voor een algemeen overzicht van de geschiedenis van Cahokia, zie Pauketat 2009.
 10. Williams 1990.
 11. Severi (2015) bespreekt aanwijzingen voor het gebruik van pictografische schrijfsystemen door de inheemse volken van Noord-Amerika en zet uiteen waarom het in veel opzichten misleidend is deze aan te merken als ‘orale’ samenlevingen.
 12. JR (1645-6) 30: 47; zie ook Delâge 1993, p. 74.
 13. Carr et al. 2008.
 14. Knight 2001; 2006.
 15. Sherwood en Kidder 2011.
 16. ‘De Archaïsche meeteenheid lijkt te hebben overleefd in de Adena-periode [...] maar de Woudvolken hanteerden een ander metriek en geometrisch stelsel [...] dat, althans gedeeltelijk, was afgeleid van het Formatieve Meso-Amerika [...] Het stelsel gebruikte een korter meetlint (1,544 meter) voor de standaardeenheid en de verschillende permutaties daarvan, maar het behield verder veel van de traditionele tellingen en rekenkunde [...] Ook werd het gebruik van driehoeken vervangen door het gebruik van vierkante rasters, cirkels en rechthoeken, in verschillende orden van grootte aan de hand van deze SMU [Standard Macro-Unit], zoals duidelijk te zien is in de Hopewell-aardwerken. (Clark 2004, p. 205, met verdere verwijzingen).
 17. Yerkes 2005, p. 245.
 18. Specialisten zijn dit de Pax Hopewelliana gaan noemen; voor een algemeen overzicht en enkele incidentele uitzonderingen in de vorm van trofeeschedels, zie Seeman 1988.
 19. Zie Carr en Case (red.) 2005; Case en Carr (red.) 2008, passim.
 20. Hedendaagse onderzoekers noemen tenminste negen clans die deel hebben uitgemaakt van de ‘Tripartiete Alliantie’ in de centrale Hopewell-regio: Beer, Hond, Kat, Roofvogel, Wasbeer, Eland, Bever, Vogel en Vos. Deze komen ruwweg overeen met de grootste clans die zijn gedocumenteerd onder Centraal-Algonkische volken die nog steeds in de regio wonen (Carr 2005; Thomas et al. 2005, p. 339-340).
 21. Zoals te verwachten valt is dit een punt van discussie geweest, maar wij volgen hier de uitvoerig gedocumenteerde opvattingen die naar voren zijn gebracht in Carr en Case (red.) 2005, met verdere gedetailleerde verwijzingen.
 22. DeBoer 1997, p. 232: ‘Ik beschouw Hopewell-aardwerklocaties als ceremoniële centra, plaatsen waar verschillende activiteiten, waaronder funeraire rituelen en andere activiteiten zoals feesten, wedrennen over een aarden wal en andere “spelen”, evenals dansen en gokken, periodiek werden uitgevoerd, maar waarbij de grote permanente bevolkingsgroepen die in de centra zelf verbleven niet aanwezig waren.’ Over graven: Seeman 1979.
 23. Zie Coon (2009) over het noord-zuidonderscheid; hij merkt ook op dat in het zuiden de

graven meestal collectief en ongedifferentieerd zijn, en dat de schatten los van de lichamen worden begraven, zonder met specifieke individuen in verband te worden gebracht. Over graven: Seeman 1979. In de afbeeldingen hier zien we figuren verkleed als monsters, in plaats van individuen met hoofdtooien zoals bij Hopewell. Dit alles wijst erop dat er in het zuiden een meer zelfbewuste egalitaire, of op zijn minst anti-heroïsche, ideologie heerste. Over het samengaan van sjamanistische en aardse heiligdommen, zie DeBoer 1997; over gender en ambten, zie Field, Goldberg en Lee 2005; Rodrigues 2005. Carr (in Carr en Case (red.) 2005, p. 112) speculeert dat het noord-zuidonderscheid een weerspiegeling zou kunnen zijn van een onderscheid tussen de voorouders van de latere patrilineaire Algonkiërs in het gebied rondom de Grote Meren en de matrilineaire samenlevingen in het zuidoosten (Cree, Cherokee, Choctaw, enzovoort); maar het patroon dat in de graven wordt weerspiegeld lijkt veel radicaler: afgezien van enkele mannelijke grafpriesters waren alle belangrijke ambtsdragers in het zuiden kennelijk vrouwen. Rodrigues' (2005) analyse van skeletresten suggereert nog meer verrassende verschillen in het zuiden, waar 'vrouwen ook deelnamen aan werkzaamheden op het gebied van onderhoud en levensonderhoud die vaker door inheems-Amerikaanse mannen werden gedaan, waaronder het afslaan van vuurstenen en rennen, mogelijk wegens betrokkenheid bij de jacht. Omgekeerd hielpen de mannen mee met het verwerken van plantaardig voedsel, wat gewoonlijk met vrouwen wordt geassocieerd' (Carr, in Case en Carr (red.) 2008, p. 248). Het is nogal verrassend dat deze vondsten niet breder zijn besproken.

24. Over deze aarden wallen, zie Lepper 1997.
- 66 25. Zoals we in hoofdstuk 4 hebben besproken werden bijna tweeduizend jaar eerder vanuit een even uitgestrekt gebied voorwerpen en materialen naar het monumentale jagers-verzamelaarscentrum in Poverty Point aan de benedenloop van de Mississippi gebracht, en het is heel goed mogelijk dat dit centrum in ruil daarvoor verschillende vormen van immateriele goederen en kennis ver en wijd heeft verbreid. Het karakter van Poverty Point was echter anders dan dat van Hopewell; het was sterk gericht op één zwaartepunt, en werd minder sterk gekenmerkt door de verbreiding van zulke maatschappelijke instituties als begrafenisrituelen of nederzettingpatronen.
26. Het ontstaan van het eerste grote territoriale koninkrijk in Egypte werd tussen 3500 en 3200 v.C. voorafgegaan door een cultuurverbreiding van vergelijkbare omvang, maar van een heel ander karakter; in de literatuur wordt hier vaak naar verwezen als een 'culturele eenwording' die aan politieke eenwording voorafging, hoewel een groot deel van die eenwording van de vallei en de delta van de Nijl kennelijk beperkt bleef tot de sfeer van funeraire rituelen en daarmee samenhangende vormen van persoonlijk vertoon (Wengrow 2006, p. 38, 89).
27. Seeman 2004, p. 58-61.
28. Voor een uitvoeriger betoog in deze trant zie Braun (1986).
29. DeBoer 1997.
30. Hudson 1976, passim. Inwoners van New York City vinden het misschien interessant om te weten dat Broadway oorspronkelijk een indiaanse weg was, en dat Astor Place, waar de weg begint, het gedeelde lacrosseveld was van de drie naties die Manhattan bewoonden.
31. Over Rattlesnake Causeway, de bijbehorende grafheuvel en het ontstaan van Cahokia, zie Baires 2014; 2015; over de beginperiode van Cahokia als bedevaartsoord, zie Skousen 2016.

32. Chunkey lijkt te zijn gemodelleerd op een populair kinderspel, Hoepel en Paal. Over de oorsprong van chunkey en zijn latere rol, zie DeBoer 1993; Pauketat 2009; hoofdstuk 4.
33. Een latere observator van de Choctaw schreef: 'Hun favoriete spel is chunké [...] ze spelen van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, met onuitputtelijke energie, en ze zetten er hoog op in. Hier kun je zien hoe een wilde komt aanzetten met al zijn huiden, ze inzet en verliest; en vervolgens zijn pijp, zijn kralen, snuisterijen en ornamenten verspeelt, en dan ten slotte ook nog zijn dekens en andere kledingstukken, en zelfs al zijn wapens; en na dit alles is het niet ongewoon voor hen om naar huis te gaan, een geweer te lenen en zichzelf neer te schieten.' (Romans, geciteerd in Swanton 1931, p. 156-157). Ten tijde van het Europese contact schijnen dergelijke extreme sporten als nivelleringsmechanisme te hebben gewerkt, want slechts weinigen bleven lang aan de top en zelfs degenen die zichzelf verkochten, schijnen niet erg lang andermans eigendom te zijn gebleven.
34. Pauketat 2009, p 20. De literatuur over Cahokia is omvangrijk. Zie naast de algemene overzichten die we al aanhaalden ook Alt 2018; Byers 2006; Emerson 1997a; Fowler 1997; Milner 1998; Pauketat 1994; 2004; en essays in Emerson en Lewis 1991; Pauketat en Emerson 1997; voor de milieucontext, Benson et al. 2009; Woods 2004.
35. Emerson et al. 2018.
36. Smith 1992, p. 17.
37. Emerson 1997a; 1997b, 187; vgl. Alt 2018. Pauketat et al. (2015, p. 446) noemen dit een proces van 'ruralisering'.
38. Betzenhauser en Pauketat 2019. Zoals Emerson opmerkt (1997b) werd tussen 1050 en 1200 n.C. de bewaking ook uitgebreid naar het platteland door de oprichting van wat hij *civic nodes* ('burgerschapsknooppunten') noemt, die een mengeling van rituele en bestuurlijke functies lijken te hebben vervuld; zie ook Pauketat et al. 2015, p. 446-447.
39. Oorspronkelijk geïdentificeerd als het centrale graf van twee mannen, geflankeerd door bedienden; maar zie nu Emerson et al. 2016 voor de werkelijke complexiteit van deze afzetting, die zich binnen de grafheuvel bevindt die bij archeologen bekendstaat als Mound 72, een eindje ten zuiden van de Great Plaza.
40. Fowler et al. 1999 meldden dat alle lijken in de massagraven vrouwen waren, maar eigenlijk is het beeld complexer; zie nu Ambrose et al. 2003; Thompson et al. 2015.
41. Knight 1986; 1989; Knight et al. 2011; Pauketat 2009; hoofdstuk 4; voor andere mogelijke lezingen van de vogelmansymboliek, zie Emerson et al. 2016.
42. Emerson 2007; 2012.
43. De precieze redenen voor de val van Cahokia worden heftig betwist; voor een scala van verschillende opvattingen, zie Emerson en Headman 2014; Kelly 2008, met verdere verwijzingen.
44. Zie Cobb en Butler 2002.
45. Voor een scala van verschillende opvattingen over deze laatste kwestie, vergelijk Holt 2009; Pauketat 2007; en zie ook Milner 1998.
46. Waarvoor, bij Cahokia, zie Smith 1992; Pauketat 2013.
47. Vgl. Pauketat et al. 2015, p. 452.
48. La Flesche 1921, p. 62-63; Rollings 1992, p. 28; Edwards 2010, p. 17.
49. Zie King 2003.
50. King 2003; 2004; 2007; Cobb en King 2005.

51. In Clayton e.a. (red.) 1993, p. 92-93.
52. Zoals betoogd in Ethridge 2010.
53. *Ibid.*: 33-37, 74-77. De inheemse vormen van republikeins bestuur die in de achttiende eeuw in het Zuidoosten opkwamen veronderstelden ook een bepaalde relatie met de natuur, maar die was in geen enkele zin des woords harmonisch. In laatste instantie ging het hier om een oorlog. Planten waren bondgenoten van de mens en dieren vijanden; het doden van een prooi zonder daarbij de juiste rituele formule te volgen was een overtreding van de krijgswetten, waardoor de dieren bij wijze van wraak ziekten op de menselijke gemeenschappen zouden afsturen. Maar tegelijkertijd werd de jacht, vooral door mannen, opgevat als een ideaal van individuele vrijheid.
54. *Ibid.*: 82-83.
55. Deze mogelijkheid werd geopperd door Waskelov en Dumas, maar is nooit gepubliceerd; ze wordt aangehaald en besproken in Ethridge (2010, p. 83-84) en Stern (2017, p. 33), hoewel ze naar onze mening de hele zaak op zijn kop zet door hierin de 'vorming van nieuwe, met elkaar versmeltende gemeenschappen te zien [en] [...] de opkomst van een meer egalitaire, op consensus gebaseerde sociale structuur' toen men zich geconfronteerd zag met rampen ten gevolge van de Europese invasie, en pas daarna, als een soort aanpassing aan deze 'nieuwe werkelijkheid', de opkomst van een nieuwe kosmologie met als symbool het vierkant met lussen op de hoeken, dat de vergaderplaats voorstelt als het universum. Maar hoe zouden zelfbewuste egalitaire idealen überhaupt kunnen ontstaan en worden overgenomen als die niet eerst op de een of andere manier tot uiting waren gekomen in de kosmologie?
- 68 56. Fogelson 1984. Zoals Fogelson opmerkt, en we spoedig zullen zien, waren er in de zeventiende eeuw Cherokee-priesters, maar werden die geleidelijk vervangen door individuele genezers. Het is moeilijk om de legende niet te zien als een verhaal dat tot op zekere hoogte een weerspiegeling is van echte historische gebeurtenissen. Zo lag Etowah, in een gebied dat naderhand tot het grondgebied van de Cherokee zou behoren.
57. Koffie zelf werd voor het eerst verbouwd in Ethiopië of Jemen; het Amerikaanse equivalent werd de 'zwarte drank' genoemd en gaat in elk geval terug tot de tijd van Hopewell, toen die voor rituele doeleinden in zeer hoge doseringen werd gebruikt (Hudson 1979; Crown et al. 2012). Over de dagelijkse bijeenkomsten van Creek, zie Hahn 2004; Fairbanks 1979.
58. Brebeuf in JR 10: 219.
59. Het opkomende softdrugsregime in Europa – dat in veel opzichten ook de basis vormde van de opkomende wereldeconomie van die tijd (die aanvankelijk gebaseerd was op de specerijenhandel, en vervolgens op de handel in drugs, wapens en slaven) – was heel anders omdat het zo sterk gericht was op nieuwe arbeidsregimes. Terwijl in de middeleeuwen bijna iedereen dagelijks milde roesmiddelen zoals wijn of bier consumeerde, werd in het nieuwe regime een onderscheid gemaakt tussen milde drugs die bedoeld waren om het werk te vergemakkelijken, zoals koffie en thee, vooral als ze werden gebruikt als middel om suiker te consumeren, met tabak – en sterke drank voor in het weekend. (Zie verschillende bijdragen in Goodman, Lovejoy en Sherratt (red.) 1995).
60. In onze terminologie staat het niet eens vast dat Adena-Hopewell een 'dominantieregime van de eerste orde' was; in de meeste opzichten stond het, zoals we hebben aangegeven, dicht bij het soort grote gastvrijheidszones, cultuurgebieden, interactiesferen of beschavingen die we in andere delen van de wereld al zo vaak zijn tegengekomen.

61. Zie Kehoe (2007) voor een uitgebreide vergelijking van ethnohistorische gegevens over de Osage met de Cahokiaanse archeologie (ook Hall 1997). Hun exacte relatie met Cahokia is echter archeologisch niet duidelijk, en in zijn meest recente analyse van hun oorsprong wijst Robert Cook (2017) op Fort Ancient, een door de Mississippische cultuur beïnvloede regio in Centraal-Ohio waarvan de bevolking kennelijk contacten onderhield met het Cahokiaanse kerngebied (zie vooral p. 141-142, 162-163).
62. La Flesche 1930, p. 530; Rollings 1992, p. 29-30; Bailey en La Flesche 1995, p. 60-62.
63. La Flesche 1921, p. 51.
64. Rollings 1992, p. 38; Edwards 2010.
65. La Flesche (1921, p. 48-49) schrijft: 'In de loop van deze studie van de Osagestem, die een aantal jaren besloeg, vernam ik van sommige van de oudere leden van de hedendaagse Nohozhinga dat, naast de vastgelegde rituelen die werden overgeleverd door de mannen van welk die zich hadden verdiept in de mysteries van de natuur en van het leven, er ook verhalen in traditionele vorm werden overgeleverd, die vertelden over de manier waarop deze zieners hun beraadslagingen voerden. Het verhaal dat de meeste indruk leek te maken op de huidige Nohozhinga is het verhaal over hoe deze mannen, deze leerlingen van de natuur, zich geleidelijk aan verenigden in een georganiseerde groep die bekend kwam te staan als de Nohozhinga, de Oude Mannetjes. Na verloop van tijd vond deze groep onderdak in het huis van een man die door zijn vriendelijkheid en gastvrijheid de genegenheid van zijn volk had gewonnen. [...] Sindsdien wordt het door vooraanstaande mannen als een eer beschouwd om hen te ontvangen.'
66. La Flesche 1939, p. 34.
67. Zie hierboven, n.1; en ook Burns 2004, p. 37-38, 362. Burns is zelf gedeeltelijk van Osaage afkomst en is als Osage opgevoed. Het is opvallend hoe vaak inheemse auteurs openstaan voor de mogelijkheid dat dergelijke dialogen in twee richtingen verliepen, en hoe snel Europese historici, of Amerikanen van Europese afkomst, dergelijke suggesties als bespottelijk van de hand wijzen en ze daarmee doeltreffend de grond in boren.
68. Parker 1916, p. 17. Het is interessant dat sommige vroege bronnen, zoals Josiah Clark, naar de latere figuur van Adodharoh verwijzen als 'de koning', al wordt hij daarnaast ook aangeduid als 'hoofd burgerzaken van de confederatie' (in Henige 1999, p. 134-135).
69. In dit verband dient te worden opgemerkt dat Arthur Parker de Irokese heksen en magiërs van zijn tijd in hoofdzaak beschrijft als degenen die de macht hebben om zichzelf in monsterlijke beesten te veranderen en tegelijkertijd anderen naar hun hand te zetten door middel van telepathische bevelen (Parker 1912, p. 27-28 n.2; vgl. Smith 1888; Dennis 1993, p. 90-94; Shimony 1961, p. 261-288; 1970; Tooker 1964, p. 117-120). Mann benadrukt ook het politieke karakter van deze termen: 'het Irokese denken komt het dichtst in de buurt van de Europese hekserij in zijn algemene afkeer van iedereen die [toverspreuken] op een slinkse manier gebruikt, om een ander te verleiden tot gedrag dat noch vrijwillig is, noch uit de eigen persoon voortkomt' (Mann 2000, p. 318; vgl. Graeber 1996 voor een soortgelijk geval in Madagaskar, eveneens gericht op liefdesmagie).
70. We denken hier met name aan de argumenten van Robert Lowie en Pierre Clastres, die op verschillende plaatsen in onze eerdere hoofdstukken zijn besproken.
71. De Haudenosaunee beweerden bijvoorbeeld ook dat ze afstamden van een populatie ontspanne lijfeigenen, die waren onderworpen door een in aantal superieure vijanden die ze de

Adirondaks ('Boombast-eters') noemden (Holm 2002, p. 160). Onderdrukking en opstand waren hier dus in geen enkel opzicht volkomen uitheemse begrippen.

72. Trigger 1990, p. 136-137.
73. Ibid.: 137.
74. Fremin in Wallace (1956, p. 235): 'De Irokezen hebben, strikt genomen, slechts één godheid – de droom. Daaraan onderwerpen ze zich, en ze volgen al zijn bevelen met de grootste mogelijke nauwkeurigheid op. De Tsonnontouens [Seneca] zijn meer gehecht aan dit bijgeloof dan alle anderen; hun godsdienst wordt in dit opzicht zelfs een kwestie van scrupules; als ze dromen dat ze iets hebben gedaan, wat het dan ook mag zijn, geloven ze dat ze verplicht zijn om dat zo snel mogelijk ook echt te doen. De andere volken stellen zich tevreden met het naleven van de dromen die het belangrijkste zijn; maar dit volk, dat de reputatie heeft godsdienstiger te leven dan zijn burens, zou zichzelf schuldig achten aan een grote misdaad als het in het naleven van één enkele droom zou falen. Deze mensen denken alleen daaraan, ze praten nergens anders over, en al hun hutten zijn gevuld met hun dromen [...] Van sommigen is bekend dat ze helemaal naar Quebec zijn gegaan, een reis van honderdvijftig mijl, omwille van een hond, waarvan ze hadden gedroomd die daar te kopen.' Wallace betoogt dat dit een rechtstreeks psychisch gevolg is van het stoïcisme van de Irokezen en het grote belang dat in hun samenlevingen wordt gehecht aan persoonlijke vrijheid en autonomie. Zie ook Blau 1963; Graeber 2001, p. 136-139.
75. De vroegere data verwijzen naar een eclips die in de grondtekst wordt vermeld (Mann en Fields 1997; cf. Henige 1999; Snow 1991; Atkins 2002; Starna 2008).
- 70 76. Voor de algemene stand van de archeologische kennis, zie Tuck 1978; Bamann et al. 1992; Engelbrecht 2003; Birch 2015. Over de opkomst van de rijstteelt in Ontario, zie Johansen en Mann 2000, p. 119-120.
77. Mann en Fields 1987, p. 122-123; Johansen en Mann 2000, p. 278-279.
78. Zie hoofdstuk 6.
79. Morgan 1851; Beauchamp 1907; Fenton 1949; 1998; Tooker 1978; over de rol van vrouwen in het bijzonder, zie Brown 1970; Tooker 1984; Mann 1997; 1998; 2000.
80. Jamieson 1992, p. 74.
81. In Noble 1985, p. 133, vgl. 1978, p. 161. Er is enige discussie over hoe serieus de beweringen van de missionarissen over Tsouharissen genomen moeten worden: Trigger (1985, p. 223) houdt bijvoorbeeld vol dat hij niet meer dan een ongewoon prominent oorlogshoofd was, maar de overheersende antropologische opinie lijkt de Neutralen te zien als een 'eenvoudig chieftdom'.
82. Noble 1985, p. 134-142.
83. Parker 1919, p. 16, 30-32.
84. Lahontan 1990 [1703], p. 122-124.
85. Het verhaal wordt vrij uitvoerig verteld in Mann 2000, p. 146-152.

Hoofdstuk 12: Conclusie

1. Soms gebruikte hij ook de uitdrukking *illud tempus*; zie onder vele andere werken, Eliade 1959.
2. Hocart 1954, p. 77; zie ook Hocart 1969 [1927]; 1970 [1936].
3. Bij nader inzien zijn veel van wat we beschouwen als wezenlijke vrijheden – zoals 'vrijheid

- van meningsuiting' of 'het nastreven van geluk' – eigenlijk helemaal geen maatschappelijke vrijheden. Je kunt vrij zijn om te zeggen wat je wilt, maar als het niemand wat kan schelen of als niemand luistert, maakt het nauwelijks uit. Zo kun je ook zo gelukkig zijn als je wilt, maar als dat geluk de ellende van een ander betekent, heeft het ook niet veel om het lijf. Vermoedelijk zijn de dingen die soms worden aangehaald als wezenlijke vrijheden vaak gebaseerd op juist die illusie die is gecreëerd door Rousseau in zijn tweede *Discourse*: de illusie van een mensenleven dat solitair is.
4. Zie hiervoor Graeber en Sahlins 2017, *passim*.
 5. Harari 2014, p.133.
 6. Scarry 1985.
 7. Kelly 2000.
 8. Zie Haas en Piscitelli 2013.
 9. Patterson 1982.
 10. Zie voor verdere discussie Graeber 2011, p. 198-201 en de bronnen die daar worden aangehaald.
 11. Je zou dergelijke openbare kwellingen kunnen zien als woest of gewelddadig gedrag, maar eigenlijk was de voorbereiding van een gevangene om geofferd te worden een van de weinige gelegenheden waarop een ambtenaar misschien bevelen uitvaardigde voor kalm en ordelijk gedrag, of seksuele gemeenschap verbood. Zie voor al het bovenstaande Trigger 1976, p. 68-75.
 12. Gedurende een periode van misschien vijf eeuwen of meer zijn er bij menselijke overschotten door het hele oosten van Noord-Amerika weinig sporen aangetroffen van traumatische verwondingen, scalperen of andere vormen van onderling geweld (Milner et al. 2013). Er bestaan wel sporen van onderling geweld en oorlog in zowel vroegere of latere perioden, waarvan de beroemdste latere voorbeelden een massagraf dat is opgegraven in Crow Creek en een begraafplaats in het dorp Oneota zijn, met extensieve sporen van trauma, in beide gevallen ongeveer zevenhonderd jaar geleden. Dergelijke bodemvondsten maken misschien een paar decennia of meer uit van de sociale geschiedenis – op zijn hoogst een eeuw – en is tamelijk plaatselijk. Er is absoluut geen reden om aan te nemen dat het hele gebied duizenden jaren lang in een hobbesiaanse staat heeft verkeerd, zoals hedendaagse geweldstheoretici doodleuk aannemen.
 13. Delâge 1993, p.65-66.
 14. Zie Merrick 1991.
 15. In een artikel uit 1995 dat ongetwijfeld veel invloed heeft gehad, maar nog steeds niet zoveel invloed als het verdient, wees Crumley op de noodzaak van alternatieven voor hiërarchische modellen van maatschappelijke complexiteit in archeologische interpretatie. Zoals ze opmerkte zit het bodemarchief vol met bewijzen van ontwikkeling van maatschappelijke en ecologische systemen die complex en zeer gestructureerd waren, alleen niet volgens hiërarchische principes. 'Heterarchie' – de overkoepelende term die ze introduceerde voor die andere systeemtypen – was geleend van de cognitiewetenschap. Veel van de samenlevingen waarop we ons in dit boek gericht hebben – van mammoetjagers uit het laatpaleolithicum tot de verschuivende coalities en confederaties van zestiende-eeuwse Irokezen – zou in deze termen kunnen worden beschreven (als we de taal van de systeemtheorie zouden overnemen) op basis van het feit dat macht op flexibele manieren verspreid of verdeeld was over verschillende onderdelen van de maatschappij, of op verschillende integratieniveaus, of zelfs over verschillende tijden van het jaar binnen dezelfde samenleving.

Kaarten

72

1. Noord-Amerika ingedeeld op grond van de vroegtwintigste-eeuwse etnologieën (inzet: De etnolinguïstische ‘splinterzone’ van Noord-Californië) (Naar C.D. Wissler (1913), ‘The North American Indians of the Plains’, *Popular Science Monthly* 82; A.L. Kroeber (1925), *Handbook of the Indians of California*. Bureau of American Ethnology Bulletin 78. Washington DC: Smithsonian Institution).
2. De ‘Vruchtbare Sikkel’ van het Midden-Oosten – neolithische boeren in een wereld van mesolithische jagers-verzamelaars, 8500-8000 v.C. (Bewerking van een oorspronkelijke kaart door A.G. Sherratt, met dank aan S. Sherratt).
3. Onafhankelijke centra van domesticatie van planten en dieren (Bewerking van een oorspronkelijke kaart, met dank aan D. Fuller)
4. Nebelivka: een prehistorische ‘megavindplaats’ in de Oekraïense bossteppe (Op basis van een originele kaart, getekend door Y. Beadnell op basis van gegevens van D. Hale; met dank aan J. Chapman en B. Gaydarska).
5. Teotihuacan: appartementen rond belangrijke monumenten in de centrale wijken (Bewerkt uit R. Millon (1973), *The Teotihuacán Map*. Austin: University of Texas Press, met dank aan het Teotihuacan Mapping Project en M.E. Smith).
6. Enkele belangrijke archeologische vindplaatsen in het stroomgebied van de Mississippi en aangrenzende gebieden (Bewerking van een originele kaart, met dank aan T.R. Pauketat).
7. Boven: rangschikking van de verschillende clans (1-5) in een Osagedorp. Onder: Hoe afgevaardigden van dezelfde clans zich in een raadhuis opstelden voor een belangrijk ritueel. (Naar A.C. Fletcher en F. La Flesche (1911), ‘The Omaha tribe’. *Report of the Bureau of American Ethnology*, p. 1905-1906. Washington DC: Bureau of American Ethnology; en F. La Flesche (1939), *War Ceremony and Peace Ceremony of the Osage Indians*. Bureau of American Ethnology Bulletin 101. Washington DC: Smithsonian Institution).